

HOLOKAUSTO ATMINTIES

PROBLEMA IR JOS

POVEIKIS LIETUVIŲ IR

ŽYDŲ SANTYKIAMS © *Hektoras Vitkus*

ĮVADAS

Sunkiai pamirštami holokausto išgyvenimai radikaliai transformavo socialinę ir psichologinę lietuvių ir žydų santykių erdvę. Tokią situaciją lemia keletas aplinkybių. Pirma, Lietuvoje funkcionuojantį oficialųjį holokausto atminties modelį lemia lietuvių kolektyvinės sąmonės kompleksai (noras būti pagrindine auka ir vengimas priiimti kaltę, komunistinės praeities šleifas, etnocentriškas (arba egocentriškas) Antrojo pasaulinio karo istorijos traktavimas), kurie ne tik palaiko istorinei tikrovei neadekvačias holokausto reprezentacijas, bet ir komplikuoja lietuvių ir žydų istorinio dialogo diskurso pažangą. Antra, oficialioji Lietuvos istorijos kultūra laikosi „pagarbaus atstumo“ holokausto patirties atžvilgiu ir ši ypatybė atspindi, kad lietuvių istorinė sąmonė labiausiai simpatizuoja holokausto atminties sakralizavimo, bet ne kritiško reflektavimo (suvokimo, kontroversijų analizavimo, polemizavimo) praktikoms. Pastaroji tendencija leidžia teigti, kad holokausto atmintis tebėra suvokiama kaip specifinė, diferencijuota ir prie bendrosios Lietuvos istorijos kultūros nepritampanti patirtis. Reikia pažymėti, kad lietuvių visuomenėje analogiška diferenciacija taikoma ne tik holokausto patirčių atžvilgiu, bet ir aiškinant šiandienius santykius su žydais¹. Tad Lietuvoje sunkiai pritampa suvokimas, kad holokausto atmintis gali būti ne tik istorinę lietuvių ir žydų santykių raidą temdantis šešėlis, bet ir organiškai abipusio pažinimo ir santykių gerinimo katalizatorius. Kita vertus, negalima pritarti pastaruoju metu išgalinčiai nuostatai holokausto atminties genezę Lietuvoje reprezentuoti tik iš holokausto aukų atminimą idealizuojančios pusės, kartu idealizuojant ir žydų gelbėtojų poelgius, o holokausto vykdytojų motyvus ir veiksmus priskiriant „blogio istorijai“. Holokausto atminčiai būtina grąžinti „normalumą“ ir tai galima padaryti atskleidžiant jos, kaip objektyvaus lietuvių ir žydų santykių veiksnio, ypatybes.

¹ *Truska L.* Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio. Antisemitizmo raida Lietuvoje. Vilnius, 2005, p. 285; *Laurinavičius Č.* Klausimai, minint Lietuvos vardo tūkstantmetį // *Metai*. Vilnius, 2009, nr. 7, p. 99.

Tyrimo chronologinės ribos apima tris laikotarpius. Pirmasis – tai vokiečių įvykdyta Lietuvos okupacija (1941–1944 m.), kai susiformavo esminės holokausto atminties genezės prielaidos. Antrasis – tai 1944–1990-ųjų metų laikotarpis, apimantis du kokybiškai skirtingus – sovietinės okupacijos Lietuvoje ir lietuvių išeivijos – socialinius kultūrinius kontekstus. Sovietinės Lietuvos visuomenė patyrė stiprų komunistinės ideologinės inžinerijos bei etninių-socialinių santykių kontrolės poveikį ir tai lėmė specifinių holokausto atminties raidos ypatybių klostymąsi. Lietuvių išeivijos intelektualinėje terpėje, savo ruožtu, reiškėsi savitos Antrojo pasaulinio karo patirties „perdirbimo“ tendencijos, skatinusios konfliktišką ir kontroversišką holokausto atminties pritaipimą prie lietuvių kolektyvinės istorinės sąmonės. Trečiasis – tai pokomunistinės Lietuvos laikotarpis, pradedant 1990-aisiais metais ir baigiant šiandienine situacija. Šis laikotarpis žymi naują holokausto atminties vaidmens lietuvių ir žydų santykių struktūroje fazę.

Minėtosios analitinės preferencijos lėmė, kad šiame darbe apžvelgiami įvairūs holokausto atminties problematikos aspektai, tačiau esminiu tyrimo objektu, suprantama, pasirinkta holokausto atminties genezė bei jos įtakos lietuvių ir žydų santykiams raidos. Be to, tyrimas buvo konstruojamas siekiant išanalizuoti ne tik atskirus chronologinius holokausto atminties problemos poveikio lietuvių ir žydų santykiams tarpsnius, bet ir socialinius kultūrinius šios sąveikos kontekstus, daugiausia dėmesio skiriant kontroversiškiems („nepatogiems“) aspektams.

Tyrimė naudojamos Lietuvos ir užsienio autorių, aktualizuojančių holokausto atminties raidos problematiką, studijomis, interpretuojami bibliografiniai ir memuariniai (publikuoti atsiminimai ir dienoraščiai) šaltiniai. Siekiant praplėsti teorinį tyrimo pagrindą, remtasi sociologiniais ir kultūrologiniais darbais². Ypatingas dėmesys teiktas nacių okupacijos laikotarpiu ir sovietmečiu Lietuvojeėjusių leidi-
nių *Į laisvę, Ateitis, Naujoji Lietuva, Tarybų Lietuva* analizei. Tyrimui svarbios informacijos, ypač suvokiant holokausto patirties adaptavimosi lietuvių kolektyvinėje istorinėje sąmonėje problematiką, suteikė išeivijoje leistų *Akiračių, Aidų* bei *Metmenų* publikacijos. Atskleidžiant holokausto atminties raidos ir jos poveikio lietuvių ir žydų santykiams problemas posovietiniu laikotarpiu, negausią istoriografiją stengtasi papildyti memuarinio ir publicistinio pobūdžio medžiaga, periodinių leidinių *Kultūros barai, Naujasis Židinys-Aidai* ir *Metai* straipsniais, teisės aktų publika-

² Glicksman A., S. Van Haitsma K. The Social Context of Adaptation to Traumatic Events: Soviet Jews and the Holocaust // Journal of Clinical Geropsychology. Dordrecht, 2002, vol. 8, no. 3; Kavolis V. Nužemintųjų generacija: egzilio pasaulėjautos eskizai // Kavolis V. Žmogus istorijoje. Vilnius, 1994, p. 63–120; Kavolis V. Kultūrinė psichologija. Vilnius, 1995; Donskis L. Neapykantos formos: įaudrinta vaizduotė moderniojoje filosofijoje ir literatūroje. Vilnius, 2007.

cijomis³. Rengiant šį tyrimą taip pat remtasi archyviniais dokumentais, saugomais Lietuvos ypatingojo archyvo 1771-ajame („Lietuvos komunistų partijos centro komitetas 1940–1989 m.“), 3377-ajame („Partijos istorijos instituto prie LKP CK – Marksizmo-Leninizmo instituto prie SSKP CK filialas 1946–1990 m.“), K-1-ajame („Lietuvos SSR valstybės saugumo komitetas (KGB)“) ir K-6-ajame („Lietuvos SSR prokuratūros specialūs skyrius“) fonduose. Tai dokumentai, atspindintys ne tik holokausto eigos Lietuvoje faktus, bet ir jų socialinės kultūrinės recepcijos, t. y. atminties apie „hitlerizmo nusikaltimus“, modeliavimo metodus, kuriuos naudojo sovietinio režimo institucijos. Archyvinių šaltinių analizė padėjo geriau suvokti ideologinės kontrolės mechanizmus, kuriais buvo ribojama holokausto atminties sklaida sovietinėje Lietuvoje. Siekiant atskleisti socialinį ir psichologinį holokausto atminties poveikio lietuvių ir žydų santykiams spektrą, periodinių ir archyvinių šaltinių analizė gretinta su memuarinių šaltinių – publikuotų atsiminimų⁴ ir dienoraščių⁵ – informacija.

Nevienareikšmiškas holokausto atminties, kaip ypač jautrios istorinės patirties, poveikio lietuvių ir žydų santykiams klausimas istoriografijoje dar nėra kompleksškai analizuotas. Todėl ne mažiau svarbus vaidmuo šiame tyrime teikiamas istoriografijos analizei. Svarbu pažymėti, kad aktualiomis išvalgomis holokausto atminties poveikio lietuvių ir žydų santykių raidos klausimu išsiskiria istorikų Solomono Atamuko, Alfonso Eidinto ir Liudo Truskos darbai⁶, aprašantys bendrąsias holokausto patirčių įtakos lietuvių ir žydų santykiams raiškas pokariniu,

³ Reikšmingiausia jų: Atgimstanti Lietuva ir žydai / Sud. E. Zingeris. Vilnius, 1997.

⁴ Birger T. Dukters meiles dovana: prisiminimai apie holokaustą. Vilnius, 2002; Su adata širdyje. Getų ir koncentracijos stovyklų kalinių atsiminimai / Sud. D. Kuodytė. Vilnius, 2003; *Sėliokas V.* Atsiminimai. Vilnius, 2001; *Bendinskas A.* Be pagražinimų. Vieno likimo istorija. Vilnius, 2006; *Ролникайте М.* И все это правда. Санкт-Петербург, 2002; *Beilesas J.* Judkė. Vilnius, 2001; Išgelbėję pasaulį... Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944) / Sud. D. Kuodytė, R. Stankevičius. Vilnius, 2001; *Ginaitė-Rubinsonienė S.* Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė 1941–1944. Vilnius, 1999; *Čaplikas K.* Saugojau žmonių gyvybę ir turtą; *Ječys A.* Sutryptos viltys: Dainavos apygardos partizanų vado Domininko Ječio-Ažuolo sūnaus prisiminimai. Vilnius, 2000.

⁵ „Panerių gyventojų piliečio Kazimiero Sakovičiaus (*Kazimierz Sakowicz* – aut.) užrašai apie vokiečių okupacijos periodu vykdytas masines žudynes“ // Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 8, b. 192, l. 194–204; *Kruk H.* Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos, 1939–1944. Vilnius, 2004; Šitas vaikas turi gyventi. Elenos Holcmanienės užrašai 1941–1944 / Sud. R. Kaizer, M. Holzman. Vilnius, 2003; *Ignonis Z.* Praeitis kalba: dienoraštiniai užrašai: Gudija, 1941–1944. Vilnius, 2007; *Šūnas G.* Užrašai. Vilniaus geto kronika 1941–1944. Vilnius, 1997.

⁶ *Atamukas S.* Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XXI a. pradžios. Vilnius, 2007, p. 293–444; Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys / Sud. A. Eidintas. Vilnius, 2001, p. 191–279; *Eidintas A.* Žydai, lietuviai ir holokaustas. Vilnius, 2002, p. 312–429; *Truska L.* Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio, p. 269–288.

sovietiniu ir Lietuvos valstybės atkūrimo laikotarpiais. Šiuo požiūriu konstruktyvumu pasižymi istoriko Sauliaus Sužiedėlio darbai, aktualizuojantys holokausto patirties priėmimo lietuvių visuomenėje kontroversijas⁷. Teisinius holokausto patirties įtakos lietuvių ir žydų santykių raidai aspektus savo tyrimuose yra paminėjęs Rimgaudas Geleževičius, aptaręs holokausto restitucijos⁸ reglamentavimo ir eigos Lietuvoje problemas⁹. Nemažai aktualių išvalgų šio tyrimo tema, analizuodamas žydų gyvenimo sovietinėje Lietuvoje ypatybes, yra pateikęs ir Samuelis Barnajus¹⁰. Vertingomis išvalgomis išsiskiria ir psichologės Danutės Gailienės tyrimai, aktualizuojantys holokausto aukų trauminės patirties ir jų atminties sanklodos ypatybes¹¹.

Holokausto atminties bei kultūros formavimo(si) Lietuvoje momentai šiame darbe analizuojami taikant tarpdisciplininius – istorinį-dedukcinį, kultūrologinį-fenomenologinį, semiotinį-hermeneutinį – metodus. Jie padėjo atskleisti holokausto atminties, kaip lietuvių ir žydų santykius determinuojančio veiksnio, sanklodos ypatybes. Kita vertus, minėtųjų metodų taikymas leido tiksliau apibūdinti holokausto patirčių recepcijos kolektyvinėje sąmonėje dėsningumus.

⁷ *Sužiedėlis S.* Avrahamo Torio Kauno getas: diena po dienos // *Tory A.* Kauno getas: diena po dienos. Vilnius, 2000, p. V–XXXXX; *Sužiedėlis S.* 1941 m. sukilimo baltosios dėmės // *Akiračiai*. Čikaga, 1991, nr. 9, p. 233–235; Ten pat, nr. 10, p. 235; *Sužiedėlis S.* Penkiasdešimčiai metų praėjus: Lietuvių tautos sukilimo ir Laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai // Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys, p. 486–504.

⁸ Svarbu pabrėžti, kad holokausto atminties problematiką eksplikuojančioje mokslinėje literatūroje išskiriamos dvi holokausto restitucijos sampratos. Pagal pirmą – siaurąją – sampratą holokausto restituciją reikėtų traktuoti tik kaip juridinio turinio definiciją, apibrėžiančią teisinių nuostatų ir administracinių priemonių, užtikrinančių nuosavybės grąžinimą buvusioms holokausto aukoms, visumą (pažymėtina, kad Lietuvos viešajame diskurse dominuoja būtent pastaroji holokausto restitucijos samprata). Pagal antrą – plačiąją – sampratą holokausto restitucija apibrėžiama ne tik kaip juridinių, bet ir kaip sociologinių, kultūrologinių bei psichologinių koncepcijų ir jas įgyvendinančių praktinių veiklų kompleksas, skirtas holokausto patirčių sociokultūrinės empatizacijos (suartėjimo, perėmimo ir įsijautimo) procesams skatinti ir koordinuoti. Esminė „plačiosios“ holokausto restitucijos sampratos mintis yra tai, kad istorinio teisingumo principą realizuoja ne materialiniai kompensacijos mechanizmai (jie dažniausiai išprovokuoja socialinio ekonominio pobūdžio įtampas, todėl gali tik paspartinti atsiribojimą nuo holokausto patirties), bet savanoriškas ir visuotinai toleruojamas moralinis solidarizavimasis su holokausto aukomis (žr.: *Levy D., Sznaider N.* Erinnerung im globalen Zeitalter: der Holocaust. Frankfurt am Main, 2007, S. 241–248). Plėtojamas tyrimas implikuoja abi holokausto restitucijos sampratas.

⁹ *Geleževičius R.* Holokausto teisingumas ir restitucija Lietuvoje atkūrus nepriklausomybę (1990–2003). Vilnius, 2003.

¹⁰ *Barnajus S.* Žydai sovietinėje Lietuvoje // *Žydai Lietuvoje. Istorija, kultūra, paveldas* / Sud. L. Lempertienė, J. Verbickienė. Vilnius, 2009, p. 111–117.

¹¹ *Gailienė D.* Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu. Vilnius, 2008, p. 26–31, 78–80.

HOLOKAUSTO ATMINTIES GENEZĖ LIETUVIŲ IR ŽYDŲ SANTYKIŲ 1941–1944 M. KONTEKSTE

1941-ųjų metų spalio 30 dieną Aukštųjų Panerių gyventojas Kazimiero Sakovičiaus (*Kazimierz Sakowicz*), 1941 m. liepos–1942 m. rugpjūčio mėnesiais stebėjusio ir aprašiusio masines žydų žudynes, dienoraštyje atsirado toks įrašas: „Geras oras, saulėta diena. 9 val. ryto atvažiuoja 4 lietuvių kareivių ir karininkų pilni sunkvežimiai. Netrukus atvyksta 4 sunkvežimiai, prigrūsti moterų ir vaikų. Prasideda šaudymas <...> Kažkuri iš žydžių moterų, tik įėjusi pro vartus, suprato kur yra vedama ir įkalbėjo savo vaiką (mažametį berniuką), kad tas bandytų bėgti. Mažylis sulaukė, kol pasitaikys palankus momentas, ir paspruko. Tačiau tai pastebėjo karininkas ir pradėjo šaukti, kad berniukas sustotų. Jis šauna iš ginklo, berniukas stabteli ir pribėgęs karininkas kelių šūvių serija jį nužudo. Berniukas sukniumba, motina metasi prie jo, bet kareivis ją nuduria šautuvo durklu ir jį nukrenta. Kiti žydai, vykdydami budelio įsakymą, pakelia ją ir nuneša. Nežinau, ar ji buvo dar gyva, ar jau mirusi.“¹² Šis epizodas ne tik atgaivina kolektyvinėje istorinėje atmintyje įsitvirtinusias reminiscencijas apie šurpią nacių okupacijos Lietuvoje kasdienybę ir žydų masinių egzekucijų (jos viešajame karo laikotarpio lietuvių visuomenės diskurse neretai vadintos tiesiog „žydų tvarkymu“¹³) eigą, bet ir atspindi esminius holokausto atminties genezės veiksnius. Tai nekaltai pasmerktų žmonių dehumanizavimo intensyvumas, moralinių normų sulaužymas ir žudynių atvirumas.

Turimi duomenis leistų išskirti dvi karo laikotarpiu susiklosčiusias holokausto atminties genezės lietuvių visuomenės sąmonėje stadijas. Pirmąją stadiją reikėtų vadinti kolektyviniu kolapsu arba pirminiu šoku. Ji apėmė 1941 m. vidurio–1942 m. pradžios laikotarpį, kai lietuvių kolektyvinę sąmonę labiausiai veikė emocijos ir neadekvatus susidariusios situacijos suvokimas. Teigtina, kad didžiausią įtaką holokausto atminties genezei Lietuvoje turėjo pirmasis žydų genocido tarpsnis (1941 m. rugpjūtis–gruodis), kuris pasižymėjo nuolatinėmis teroro veikomis, masinėmis „valymo akcijomis“ ir beveik atviromis egzekucijomis. Būtent šiuo laikotarpiu viešajame lietuvių visuomenės diskurse paplito suvokiniai apie neva adekvatų „lietuvių kerštą žydams už jų veiklą sovietinės okupacijos periodu bei už jų dalyvavimą sovietinėse represinėse struktūrose“¹⁴. Neabejotina, kad tokios

¹² Panerių gyventojos piliečio Kazimiero Sakovičiaus užrašai apie vokiečių okupacijos periodu vykdytas masines žudynes // LYA, f. K-1, ap. 8, b. 192, l. 21.

¹³ Žydai sutvarkyti // Į laisvę. Kaunas, 1941, nr. 36, p. 4.

¹⁴ Taip žydas viešpatavo // Į laisvę. Kaunas, 1945, nr. 11, p. 2.

nuostatos demonstravo socialinę („išdavystės“¹⁵ ir „keršto“¹⁶ kolizija) lietuvių ir žydų santykius ištikusios krizės kilmę¹⁷. Antrąją holokausto atminties genezės Lietuvoje stadiją būtų tikslingiausia vadinti neigimo (arba vengimo) faze. Ji pradėjo rutuliotis maždaug 1943-ųjų metų pradžioje ir ją lėmė keletas svarbių socialinio-psichologinio pobūdžio veiksnių. Pirmą, pasibaigus masinių „valymų“ ir „akcijų“ periodui, lietuvių visuomenė susigrąžino tam tikrą psichologinį stabilumą, jos išgyvenimai nebebuvo tokie stiprūs ir tai leido racionaliau vertinti įvykius, mėginti juos įprasmiti, suvokti priežastis, rasti kaltininkus, suvokti savo vaidmenį ir numatyti ateities perspektyvas. Antra, minėtos tendencijos leidžia paaiškinti, kodėl išskirtuoju tarpsniu lietuvių kolektyvinėje sąmonėje prigijo refleksijos apie į žydų žudynes „įveltus“ (arba „įsivėlusius“) lietuvius, kuriuos buvo norima traktuoti labiau kaip nacių okupacinio režimo klastos aukas¹⁸, bet ne kaip įvykusios tragedijos kaltininkus. Ir trečia, reikėtų pažymėti, kad pastaruoju metu Lietuvoje sustiprėjo ir žydų gelbėjimo veiksmai, kurie ilgainiui įgijo organizuotos ir koordinuojamos veiklos bruožų¹⁹. Ši ypatybė rodo, kad neigimo fazėje tam tikra lietuvių visuomenės dalis neturėjo aspiracijų susitaikyti su susidariusia padėtimi ir net labai nepalankiomis bei pavojingomis sąlygomis bandė išsaugoti santykių su žydaus likučius.

Kita vertus, būtent neigimo fazės laikotarpiu praktiniai „Galutinio sprendimo“ (vok. *Endlösung*) politikos žingsniai ir nacių propagandos įtaka socialinėms tam tikros lietuvių visuomenės nuostatoms darė didžiausią įtaką. Tačiau šių veiksmų poveikis skirtingų lietuvių visuomenės grupių sąmonei, taip pat ir jų santykiams su žydaus nebuvo vienodas. Pastarąjį teiginį inspiruoja archyvinių dokumentų (liudininkų, apklausų sovietiniame saugume, protokolų²⁰, pačių liudininkų prisiminimų²¹) analizė,

¹⁵ Priespaudą numetant // I laisvė. Kaunas, 1941, nr. 1, p. 1; Žydų žiaurumai Lietuvoje // Ateitis. Kaunas, 1943, nr. 219, p. 2.

¹⁶ Nebūkime žydų vergai // Naujoji Lietuva. Vilnius, 1941, nr. 7, p. 2.

¹⁷ Šį momentą gan išsamiai charakterizuoja holokausto liudininko H. Žemelio perteikta vieno iš 1941 m. įvykių „Lietūkio“ garaže dalyvių motyvacija: „pirmosiomis karo dienomis jis, Lietuvos kariuomenės puskarininkis, dezertyravęs iš „liaudies kariuomenės“ ir už tai kalėjęs NKVD rūsiuose – parodė nuplėštus rankų nagus, įkaitinto lygintuvo žymę ant nugaros ir sulaužytą koją, būtų kiekvienam sutiktam Kauno žydai išstampęs gyslas, nes iš arti matė, kas suardė Lietuvos kariuomenę, kas NKVD ir kalėjimo viršūnėse buvo įsitaisę, kas jį kankino“ (Žr.: *Dargis A. Garsioji „Garažo byla“ nebaigta: aukos nutildytos, budeliai tyli // Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*, p. 613).

¹⁸ Lenkų šmeižtai // I laisvė. Kaunas, 1943, nr. 9, p. 3; *Bendinskas A.* Be pagražinimų, p. 131.

¹⁹ *Rimašauskas J.* Žydų gelbėtojai. Vilnius, 2008, p. 17–19.

²⁰ Bene išsamiausiai tokio turinio duomenys yra pateikti Partijos istorijos instituto prie Lietuvos KP CK Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK filialo sudarytoje byloje „Buržuazinių nacionalistų teroristinė veikla Žemaitijoje (1941–1952)“ (Žr.: LYA, f. 3377, ap. 55, b. 205, l. 20–78).

²¹ *Čaplikas K.* Saugojau žmonių gyvybę ir turta, p. 136–141; *Ječys A.* Sutryptos viltys, p. 27–38; *Seliokas V.* Atsiminimai. Vilnius, 2001, p. 161–173.

leidžianti nurodyti tą holokausto atminties genezės Lietuvoje ypatybę, kad žydų žudynių epizodai giliausius psichologinius išpaudus paliko Lietuvos kaimo gyventojų atmintyje (būtent šios socialinės-kultūrinės grupės atstovų liudijimuose atsiskleidžia stipriausi gynybiniai istorinės sąmonės refleksai, pasireiškiantys holokausto išgyvenimo atžvilgiu). Tai galima paaiškinti tuo, kad „žydų valymo“ akcijų organizavimo Lietuvos kaimo vietovėse taktika buvo trumpalaikis aukų izoliavimas ir momentinis sunaikinimas („akcijos“)²². Tad Lietuvos kaimų ir miestelių gyventojai, skirtingai nei miestelėnai ir miestiečiai, neturėjo galimybės apsiprasti su Lietuvos kaimiškose apylinkėse žaibiškai vykdytomis „žydų eksterminacijos akcijomis“ (vok. *Judenausrottung*) ir ši aplinkybė leidžia paaiškinti tą holokausto atminties sanklodos Lietuvoje ypatybę, jog kaimo vietovių gyventojų atmintyje informatyviausi ir labiausiai detalizuoti buvo tie patirtų išgyvenimų vaizdiniai, kurie buvo susiję ne su žydų žudynių epizodais, bet su jų kalinimo ir žeminimo veiksmais, trukdavusius nuo kelių savaičių iki kelių mėnesių²³. Šią ypatybę atspindi ir lietuvių holokausto liudininkų, gyvenusių kaimo vietovėse, prisiminimuose atsiskleidžiantys žudynių aukų diferenciacijos – skirstymo į vyrus, senius, moteris ir vaikus – dėsniumai. Būdinga tai, kad tokiuose liudijimuose, išskyrus retas išimtis, beveik nepasitaiko apibendrinimų, atskleidžiančių pirmuoju holokausto eigos Lietuvoje tarpsniu nužudytųjų asmenų tapatybes. Tačiau Lietuvos kaimo sričių gyventojų atmintyje išliko daugiau faktų apie žydų moterų ir vaikų tapatybę²⁴.

Kokios aplinkybės ir kokie veiksniai lėmė analizuojamą holokausto recepcijos karo laikotarpio lietuvių sąmonėje ypatybę? Kaip žinoma, pirmuoju holokausto eigos tarpsniu, jau pačiomis pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis, Lietuvoje buvo masiškai išžudyti daugiausia jauni, fiziškai stiprūs, darbingi žydų vyrai. Tad holokausto kaimiškose Lietuvos apylinkėse liudininkai dažniausiai spėjo susidaryti tik kolektyvinį šios aukų grupės įvaizdį. Dėl to liudijimuose apie šį holokausto eigos Lietuvoje tarpsnį dažniausiai figūruoja tik kolektyviniai, nuasmeninti „žydų

²² Dieckmann Ch., *Sužiedėlis S.* Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį: šaltiniai ir analizė. Vilnius, 2006, p. 35–37, 53–54.

²³ Žydų tautybės asmenų sušaudymo 1941 m. rugpjūčio 25 d. Antanašės km. Rokiškio rajone vietos nustatymo aktas, Obeliai, 1965 m. lapkričio mėn. 10 d. // LYA, f. 3377, ap. 58, b. 683, l. 12–14.

²⁴ Šiuo atveju pažymėtina tai, kad Lietuvos kaimo žmonių atmintyje išsaugota informacija apie aukas ir žudikus (vardai, pavardės, fizinės ypatybės, veiklos pobūdis iki karo ir karo metais, net charakterio savybės bei politinės pažiūros) pokario laikotarpiu palengvino sovietinio teisingumo organų tiriamąjį teisiamąjį darbą. (Žr.: Masinių žudynių liudininko Antano Grigėno, Didžiadvorio kaimo gyventojų, kvotos protokolas, 1950 m. spalio 17 d. // LYA, f. 3377, ap. 55, b. 136, l. 117–118; Masinių žudynių liudininko Jono Petkevičiaus, Freidiškių kaimo gyventojų, apklausos protokolas, 1945 m. spalio mėn. 4 d. // Ten pat, l. 139).

vyrų“, „žydų jaunuolių“ įvaizdžiai²⁵, neteikiantys (arba teikiantys labai mažai) informacijos apie konkrečius asmenis ir jų likimą. Tačiau kitos aukų dalies, t. y. po pirmosios žudynių bangos išgyvenusių žydų vyrų, moterų ir vaikų įvaizdžiai, yra labiau detalizuoti ir individualizuoti. Manytina, tai lėmė aplinkybės, susijusios su socialiniu ir psichologiniu lietuvių ir žydų santykių pokyčių kontekstu. Kaip žinoma, išlikusioji holokausto aukų grupė, prieš ją visiškai sunaikinant (iki 1941 m. gruodžio mėn.), buvo palikta kaip darbo jėgos rezervas Lietuvos valstiečių ūkiuose. Ši aplinkybė turėjo įtakos glaudesniems žydų ir tam tikros dalies Lietuvos kaimo gyventojų ryšiams užsimegzti. Įvertinant bendrą išlikusiųjų po holokausto prisiminimų kontekstą, net būtų galima daryti prielaidą, kad holokaustas šiame kontekste veikė kaip išskirtinis lietuvių ir žydų santykių perkūrimo katalizatorius, paspartinęs iki tol vangiai besimezgančius socialinio ir psichologinio pobūdžio ryšius. Verta atkreipti dėmesį, kad kai kurie išgyvenusieji po holokausto teigė, kad būtent dirbant ūkiuose susiklostę ryšiai su kaimų gyventojais lietuviais jiems padėjo išsaugoti savo gyvybę ir susigražinti žmogišką savigarbą²⁶. Kita vertus, tokie santykiai holokausto aukų sąmonėje kartais net palaikydavo iliuziją, kad jų gyvenimas pamažu tvarkosi ir normalizuojasi²⁷. Savo ruožtu, kaimiškajai lietuvių visuomenės daliai taip pat buvo būdingos suartėjimo su žydais intencijos. Didžiąją dalį Lietuvos kaimiškų sričių gyventojų (jie ir buvo pirmieji masinių egzekucijų liudininkai) sukrėtė žydų moterų ir vaikų padėtis bei jiems gresiančios neišvengiamos mirties suvokimas, o tai skatino glaudesnių, kartais net globėjiškų santykių klostymąsi²⁸. Tad nėra nieko keisto, kad lietuvių kaimo gyventojų sąmonėje adaptavosi individualizuoti, o kartais ir familiariomis detalėmis išsiskiriantys baisiam pavojui atsidūrusių ir mirčiai pasmerktų žydų moterų ir vaikų įvaizdžiai.

Būtina paminėti dar vieną, analizuojamą holokausto atminties genezės momentą eksplikuojančią ypatybę. Trumpalaikius ir todėl dar labiau šokiruojančius žydų akcijų (vok. *Judenaktion*) epizodus Lietuvos kaimiškų sričių gyventojams buvo lengviau išstumti iš savo atminties. Tačiau holokausto vaizdiniai, susiję su žydų izoliavimo ir kalinimo įvykiais, kolektyvinėje atmintyje buvo išlaikyti ilgiau, nes

²⁵ Masinių žudynių Lazdijų miesto apylinkėje liudininko Vlodo Busilo apklausos protokolas, 1961 m. birželio 23 d. // Ten pat, b. 137, l. 24–28; Masinių žudynių Vilkaviškio rajone liudininko Jono Žiburio apklausos protokolas, 1962 m. lapkričio mėn. 23 d. // Ten pat, l. 120–122.

²⁶ Evaresto Fedaro (Fedaravičiaus) laiškas Domui Jasaičiui apie Kybartuose išgelbėtą moterį, 1977 m. vasario 4 d. (Žr. Išgelbėję pasaulį... Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944), p. 292–294); Chaimo ir P. Finkelšteino liudijimas apie savo vaikų ir kitų žydų gelbėtojus Tercijonus, 1950 m. birželio 15 d. // Ten pat, p. 324–325.

²⁷ Liudininko G. L. Ivanterio apklausos protokolas, 1963 m. sausio 31 d. // LYA, f. K-6, ap. 2, b. 146, l. 101–102.

²⁸ *Beilesas J.* Judkė, p. 53–61.

jie koreliavo su pagalbos persekiojamiems ir izoliuotiems žydams teikimo patirtimi (pvz., maisto tiekimas laikinuosiuose getuose izoliuotiems žydams) bei žydų gelbėjimo veiksmais (pabėgusiųjų slapstymas, sužeistųjų slaugymas)²⁹. Dėl šios ypatybės holokausto refleksijos Lietuvos kaimo vietovių gyventojų atmintyje pasižymi „karštos atminties“ savybėmis, kurioms būdingos masinių žudynių vaizdinių, kaip skausmingų ir traumuojančių išgyvenimų, stigmatizavimas. Todėl dėsninga, kad smurto psichologijoje gerai išanalizuotas „siaubo vaizdinių“ poveikis (vengiama apie „tai“ kalbėti, liudininkų bandymai perkelti pasakojimą į nereikšmingas detales) yra būdingiausias kaimiškų Lietuvos sričių gyventojų prisiminimams³⁰. Tačiau minėtas momentas nėra dėsningas holokausto liudininkų, per karą gyvenusių didžiuosiuose Lietuvos miestuose (Vilniuje, Kaune, Šiauliuose), kuriuose „Galutinio sprendimo“ vykdymas buvo sutelktas ilgalaikės izoliacijos (didžiuosiuose ir mažuosiuose getuose) ir nuolatinio naikinimo (Aukštieji Paneriai, Kauno IX fortas, Kužiai) zonose, atminties sanklodai. Skirtingai nei kaimiškose srityse, minėtų Lietuvos miestų gyventojų kontaktas su žydų genocidu neapsiribojo keliomis savaitėmis ar keliais mėnesiais. Lietuvos miestuose, kuriuose buvo įsteigti getai bei žydų darbo stovyklos, holokausto veikos buvo vykdomos nuolat, tad jos tapo „savita“ karo meto Vilniaus, Kauno bei Šiaulių miestiečių kasdienybės dalimi. Todėl ilgainiui Lietuvos miestų gyventojams žydų genocidas virto įprasta vokiečių okupacijos laikotarpio specifika, sukrečiančiu, bet kasdieniu faktu³¹. Pažymėtina, kad Lietuvos miestiečiai nestokojo informacijos apie „akcijas“, vykdomas getuose, laikinose žydų darbo stovyklose (pvz., Vilniaus „Kailio“ gamykloje³² bei karinės technikos remonto dirbtuvėse (vok. *Heereskraftfahrpark/Ost/562*)³³, Kauno Alekso to kariniame aerodrome³⁴, Šiaulių kailių fabrike³⁵) bei priemiesčiuose įrengtose

²⁹ *Beilesas J.* Judkė, p. 42; Pabrėžtina, kad daugelis kaimiškų sričių gyventojų lietuvių, holokausto metu padėjusių žydams, buvo linkę tokią pagalbą teikti žmonėms, kuriuos gerai pažinojo. Tad dėsninga, kad individualiojoje atmintyje geriausiai išsilaikė epizodai, susiję su konkrečių šeimų ir asmenų likimu (Ištrauka iš Domininko Tamulevičiaus Lietuvos TSR Aukščiausiojo Teismo baudžiamųjų bylų Teisminės Kolegijos teismo posėdžio protokolo // LYA, f. 3377, ap. 55, b. 140, l. 88–89).

³⁰ *Šutinienė I.* Žydai ir holokaustas Lietuvos miestelių gyventojų kolektyvinėje atmintyje // Lokalių bendrijos tarpdalykinis požiūris / Sud. A. Ragauskas, V. Senkus, T. Tamošiūnas. Vilnius, 2004, p. 59–60.

³¹ Pogrindinis ir politinis judėjimas, 1943 m. kovo mėn. 15 d. // LYA, f. 3377, ap. 58, b. 512, l. 21–26.

³² *Šuras G.* Užrašai. Vilniaus geto kronika 1941–1944, p. 156–163.

³³ Žydų darbo stovykla HKP. 1943–1944. Dokumentai (priedas) // Žydų muziejus. Almanachas Vilnius, 2002, p. 7–13.

³⁴ *Ginaitė-Rubinsonienė S.* Kauno žydų bendruomenė 1941–1944, p. 86–87.

³⁵ *Lipšcas L.* Šiaulių getas, 1941 m. liepos 18–1944 m. liepos 24 // Šiaulių getas: kalinių sąrašai. Vilnius, 2002, p. 15–17.

masinių žudynių vietose³⁶. Tačiau reikia pažymėti ir tą aplinkybę, kad didžiąją tokios informacijos dalį jų kolektyvinės sąmonės savisaugos mechanizmai tiesiog atmetė. Manytina, svarbiausiu veiksniu reikėtų nurodyti ne karo metu pasireiškusį visiškai suprantamą lietuvių visuomenės nenorą patikėti tuo, kas iš tiesų vyks-ta³⁷, bet masinei sąmonei būdingą vengiamų įsiminti išgyvenimų „perdirbimo“ mechanizmą, kuris yra dėsningas kraštutines psichologines įtampas ir socialinius sukrėtimus patiriančių sociumų galvosena.

Karo keliamų krizių momentais lemiamu kolektyvinių nuostatų bei poelgių formavimosi veiksniu tampa ideologinė inspiracija arba propaganda. Neabejotina, kad šis veiksnys karo periodo miestietiškosios lietuvių sociumo dalies mąstysenai bei praktiniams sprendimams darė labai didelę įtaką. Čia svarbiausias vaidmuo teko antisemitinei propagandai (kai kurie autoriai ją tiesiog suvokė kaip nevaldomą „antižydišką isteriją“³⁸), kuri viešojoje Lietuvos miestų erdvėje turėjo palankes-nes galimybes skliti ir pasiekti jos iniciatorių numatytus adresatus. Kitas veiksnys, stiprinęs eskaluojamos antisemitinės propagandos poveikį, buvo kolektyvinis savisaugos instinktas, lėmęs tam tikros lietuvių visuomenės dalies atsiribojimą nuo persekiojamų žmonių. Vilniaus, Kauno, Šiaulių miestiečiai lietuviai, visų pir-miausia žiūrėję „savo reikalų“, ilgainiui įprato (arba stengėsi) nekreipti ypatingo dėmesio į tai, kas vyko už getų sienų ir priemiesčiuose, kuriuose, kaip buvo puse lūpų kalbama, „dėjosi protu nesuvokiami dalykai“³⁹. Dėl pastarosios aplinkybės lietuvių miestelėnų ir miestiečių atmintyje holokausto recepcija pasižymi „šaltos“ atminties bruožais, kurie kartais yra apibūdinami kaip lietuvių neįautrumas ho-lokausto aukoms⁴⁰. Reikėtų pažymėti, kad toks neįautrumas buvo ne abejingumo žydų tragedijai rezultatas, bet susigyvenimo su ilgalaikiu smurtu išdava. Psicho-logų Roberto Krelo (*Robert Krell*) ir Leo Eitingerio (*Leo Eitinger*) teigimu, tokios reakcijos būdingos socialinėms grupėms, kurios tampa genocidinės prievartos liudininkėmis arba dalyvėmis⁴¹, tad tam tikra lietuvių sociumo dalis šioje pers-pektyvoje negali būti traktuojama kaip išimtis. Jausdamos išorinių veiksmų, tokių

³⁶ Tai patvirtina Panerių masinių žudynių vietos kaimynystėje gyvenusio ir masines žudynes šioje vietovėje mačiusio Kazimiero Sakovičiaus dienoraštis, kuriame kruopščiai buvo fiksuo-jami 1941 m. liepos–1942 m. rugpjūčio mėn. įvykiai (Panerių gyventojų piliečio Sakovičiaus užrašai apie vokiečių okupacijos periodu vykdytas masines žudynes // LYA, f. K-1, ap. 8, b. 192, l. 15–24).

³⁷ Šitas vaikas turi gyventi. Elenos Holcmanienės užrašai, p. 85.

³⁸ Šuras G. Užrašai. Vilniaus geto kronika 1941–1944, p. 30.

³⁹ Šitas vaikas turi gyventi, p. 74.

⁴⁰ Levin D. Trumpa žydų istorija Lietuvoje. Vilnius, 2000, p. 168–169.

⁴¹ Krell R., Eitinger L. The Psychological and Medical Effects of Concentration Camps and Rela-ted Persecutions on Survivors of the Holocaust. Vancouver, 1985, p. 3.

kaip koordinuotas smurtas ir institucionalizuotas teroras, įtaką socialinės grupės ilgainiui išmoksta ne tik slėpti savo emocijas, bet ir efektyviai slopinti trauminės patirties išgyvenimus. Akivaizdu, kad tokia situacija nebuvo ypač palanki lietuvių ir holokausto aukų psichologiniam suartėjimui. Ši ypatybė gali paaiškinti, kodėl karo laikotarpiu Lietuvos miestiečių atmintyje užsifiksavę holokausto vaizdiniai, palyginti su kaimo gyventojų sąmonės elementais, pasižymi mažesniu emocinalumu, tačiau išsiskiria faktinių duomenų detalumu. Vis dėlto pastaroji ypatybė nepatvirtina prielaidos, kad Lietuvos kaimiškų sričių gyventojų sąmonė holokausto atžvilgiu buvo jautresnė nei miestiečių, nes abiejų išskirtų socialinių grupių sąmonę žydų persekiojimas ir žudynės paveikė kaip didžiulis psichologinis sukrėtimas. Tačiau holokausto vaizdinių, o vėliau atminties genezę šių socialinių sluoksnių atmintyje lėmė skirtingi veiksniai: genocidinių veikų trukmė, nuo kurios priklausė „pripratimo“ prie žydų žudynių laipsnis, prievartos prieš žydus intensyvumas (teroro veikų nenutrūkstamumas) ir agresyvi ideologinė inspiracija.

Paradoksalu, tačiau pirminio šoko stadijos poveikį lietuvių kolektyvinei sąmonei švelnino holokausto sukelti socialinės sanklodos pokyčiai. Antai holokausto liudininkų lietuvių prisiminimuose neretai pasitaiko konstatacijos, pripažįstančios, jog „žydų pašalinimas“ tam tikrai daliai lietuvių suteikė galimybių pagerinti savo socialinę ir ekonominę padėtį⁴². Išties, holokausto įvykius stebėjusių Lietuvos gyventojų liudijimuose neretai figūruoja vaizdiniai apie žydų namuose įsikuriančius, jų turtą (gyvulius, namų apyvokos daiktus, drabužius) grobiančius buvusius „gerus kaimynus“ lietuvius⁴³. Manytina, būtent tokie vaizdiniai suformavo prielaidas atsirasti stereotipui, kad lietuviai prisidėjo prie holokausto skatinami „seniai slėpto pavydo žydams“⁴⁴ (pažymėtina, kad pastarąjį stereotipą pokario tarpsniu sumaniai išnaudojo sovietinė propaganda, manipuliavusi teiginiais apie „buržuazinių nacionalistų“ vykdytus „pasiturinčių žydų smulkiųjų kapitalistų“ plėšimus⁴⁵). Suvokiant psichologinį tokių vaizdinių susiformavimo kontekstą (staigus socialinių ryšių nutraukimas, moralinė destrukcija, nevaldomas smurtas) nesunku suprasti, kodėl tam tikra lietuvių visuomenės dalis, matydama savo tautiečius, įsikurdinčius žydų paliktuose namuose, jautėsi taip, tarsi „jie į tuos butus įžengė per kraują

⁴² *Brandišauskas V.* Žydų nuosavybės bei turto konfiskavimas ir naikinimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais // *Genocidas ir rezistencija*. Vilnius, 2002, nr. 2(12), p. 104–113; *Brandišauskas V.* Lietuvos žydų turto likimas Antrojo pasaulinio karo metais // *Ten pat*. Vilnius, 2004, nr. 1(15), p. 86–107; *Bubnys A.* Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944) // *Ten pat*. Vilnius, 2003, nr. 1(13), p. 22–40.

⁴³ Įtariamo dalyvavimu masinėse žudynėse Teodoro Kerzos apklausos protokolas, 1962 m. liepos 5 d. // LYA, f. 3377, ap. 55, b. 145, l. 53–59.

⁴⁴ *Birger T.* Dukters meilės dovana, p. 37.

⁴⁵ *Krasauskas B.* Masinis kapas ant Jiesios kranto // *Tarybų Lietuva*. Kaunas, 1994, nr. 157, p. 3.

ir nekaltųjų lavonus“⁴⁶. Kita vertus, žydų sąmonei pirminio šoko fazės poveikis baigėsi vadinamosios getoizacijos (getų įsteigimo) laikotarpiu, kai atsirado sąlyginis (deja, apgaulingas) izoliavimosi nuo pavojų kėlusią lietuvių jausmas⁴⁷.

Šioje perspektyvoje kaip visiškai logiškus lietuvių atminties permodeliavimo veiksmus galima suvokti ir Lietuvos laikinosios vyriausybės priimtus turto denacionalizacijos potvarkius⁴⁸, kurie prisidėjo ne tik prie žydų turto nusavinimo veikų, bet ir prie jų žmogiškųjų savybių (tokių, kaip teisė į nuosavybę, verslą ir kitas veiklos formas) devalvacijos veiksmų. Žydų nuosavybės nacionalizacija, ideologiškai paremta socialiniais ekonominiais stereotipais apie „žydus išnaudotojus“ bei „žydus lupikautojus“, legitimavo normalios egzistencijos teisių žydams paneigimą ir santykių su jais nutraukimą. Spartus žydų materialinės (nekilnojamosios ir kilnojamosios nuosavybės atėmimas, nuskurdinimas, rekvizicijų ėmimas) bei nuoseklus socialinės padėties bloginimas (socialinių kontaktų su ne žydais nutraukimas, getų steigimas, vertimas dirbti žeminančius darbus) stiprino kolektyvines nuostatas traktuoti juos kaip asocialius bei žmogiškumą praradusius individus⁴⁹. Negalima atmesti galimybės, kad tam tikrai lietuvių visuomenės daliai, ypač toms socialinėms grupėms, kurios pasidavė nacių propagandinio diskurso įtaigai, greitas ir akivaizdus žydų socialinės padėties blogėjimas kėlė „istorinio teisingumo“ atkūrimo asociacijas. Neabejotina, kad tokioms nuostatoms pagrindą dėjo istoriškai susiklostę socialiniai stereotipai apie „žydus kenkėjus“ ir „žydus išnaudotojus“. Pavyzdžiui, tokia tendencija gana akivaizdi Vinco Selioko prisiminimuose: „neseniai penkiakampės žvaigždės nešioję žmonės ir jų šeimos nariai dabar turėjo prisisiūti delno didumo geltonas vadinamąsias Dovydo šešiakampės žvaigždes, gatvėse vaikščioti vien grindiniu, dirbti pačius sunkiausius darbus: ieškoti nesprogsių bombų, valyti namų griuvėsiais užverstas gatves.“⁵⁰ Reikia pasakyti, kad persakytą epizodo autorius puikiai suvokė žydų žeminimo simboliškumą ir tai užfiksavo savo atmintyje.

Žydų niekinimas, jų žmoniškųjų savybių atėmimas visų pirmiausia turėjo dehumanizavimo funkciją. Tai buvo tikslingas holokausto iniciatorių elgesys, tam tikrų veiksmų rinkinys, kuriuo siekta niekinti žydus, kaip tokiam nužeminimui specialiai išskirtą individų grupę. Tai nebuvo paprastas fizinis smurtas, kuriuo nesiekama desakralizuoti aukų. Tai buvo psichologinis smurtas, kuris socialiniu

⁴⁶ Ignonis Z. Praeitis kalba: dienoraštiniai užrašai: Gudija, 1941–1944. Vilnius, 2007, p. 143.

⁴⁷ Kruk H. Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos, p. 54.

⁴⁸ Laikinojo Lietuvos Ministerių Kabineto 1941 m. birželio 30 d. popietinio posėdžio protokolo Nr. 7 priedas Nr. 1 // Lietuvos Laikinoji Vyriausybė. Posėdžių protokolai. 1941 m. birželio 24 d.–rugpjūčio 4 d. / Sud. A. Anušauskas. Vilnius, 2001, p. 23.

⁴⁹ Šitas vaikas turi gyventi. Elenos Holcmanienės užrašai, p. 37.

⁵⁰ Seliokas V. Atsiminimai, p. 167.

požiūriu išsiskyrė kaip labai svarbi dehumanizuojančių genocidinių veikų dalis. Antai, kaip savo prisiminimuose pažymi Polina Tokerienė, Lietuvoje pradėjus funkcionuoti nacių administracijai „prasidėjo juodos dienos. Kiekvieną rytą policininkai varė žydus iš namų į vadinamuosius darbus. Tarkim, šaligatvių plauti. Vandeni reikėjo tempti iš toli, išlieti jį ant šaligatvio, po to gultis ant pilvo ir šliaužiojant šluostyti. Policininkai kvatodami ragino lazdomis: „Mikliau, mikliau“. Vertė kuopti išvietes, semiant nešvarumus kepurėmis, paskui tas kepure mautis ant galvų <...>.“⁵¹ Didžiai nukentėjusiųjų nuo nacistinio genocido daliai toks smurtas buvo daug skaudesnis nei fizinis susidorojimas. Jis reiškė jų žmogiškumo, individualios tapatybės destruktiją. Žydų atžvilgiu tokie veiksmai buvo atliekami masiškai, todėl reikia kalbėti apie ištisos visuomenės ir su ja susijusių socialinių ir kultūrinių santykių tradicijos naikinimą. Žydų dehumanizavimo veika buvo siekiama ne tik išžudyti konkrečią tautą, bet ir visiškai sunaikinti jos kultūrinę tapatybę bei istorinės raidos pėdsakus, implikuojant socialinį šios bendruomenės, kaip „visuomenei nenaudingos“ ir net „nevertos gyventi“⁵² individų grupės įvaizdį.

Lietuvių ir žydų santykių „pertvarkymo“ politikos požiūriu, žydų dehumanizavimo seka buvo visiškai logiška. Logiška ne tik todėl, kad holokausto organizatoriai ir vykdytojai ją pasitelkė kaip tam tikrą genocidinio smurto technologijos dalį⁵³, bet dar ir todėl, kad tokia logika buvo padiktuota lietuvių ir žydų santykių katastrofos. Manytina, holokausto organizatoriai Lietuvoje, kaip ir kituose nacių okupuotuose Vidurio ir Rytų Europos regionuose, pirmiausia stengėsi skatinti neapykantą žydams, pateikdami juos kaip „nežmones“, kaip „amžinąjį vidaus priešą“. Pastarojo siekio nereikėjo įrašyti į jokią oficialią žydų genocido vykdytojų direktyvą, nes ji glūdėjo pačioje „vidinio priešo“ atpažinimo idėjoje. Remdamiesi liudytojų pasakojimais ir plačiai eksploatuojamais vaizdiniais artefaktais (žydų žudynių, vykusių „Lietūkio“ garažo kieme, Paneriuose, Kauno IX forte, fotografijos) matome, kad su holokausto aukomis buvo improvizuojama, kuriamos simbolinės elgsenos su jomis inscenizacijos. Būtina pabrėžti, kad panašiai, tačiau jau su holokausto atmintimi, elgėsi sovietinio režimo institucijos. Tokių elgesį išduoda sovietų platintos „tarybinių piliečių“ egzekucijų bei masinių žudynių aukų ekshumacijų nuotraukos, dažnai publikuotos sovietiniuose periodiniuose ir propagandiniuose

⁵¹ *Tokerienė P.* Teisė nesistebėti. Atsiminimai // *Žydų muziejus. Almanachas / Sud. D. Epšteinaitė*, p. 137.

⁵² *Rasės karas* // *Naujoji Lietuva*. Vilnius, 1941, nr. 105, p. 1.

⁵³ 1941 m. liepos 31 d. Lietuvos Generalinės srities Kauno miesto komisaro SA oberfiurerio Hanso Kramerio pasirašytame „Viešame skelbime Nr. 2“ žydams buvo nurodyta kairiame krūtinės šone, o kartu ir ant nugaros nešioti „Dovydo žvaigždę“ bei numatytos „žydų vaikščiojimo mieste“ valandos – tai buvo akivaizdūs simbolinės holokausto iniciacijos elementai // *LYA*, f. 3377, ap. 58, b. 492, l. 187.

leidiniuose. Tai rodo, kad sovietinis režimas ne tik nesiskaitė su išlikusiųjų po holokausto patirtimi, bet ir nereikšė pagarbos holokausto aukų atminimui. Verta pabrėžti, kad daugelis žydų masinių žudynių vietų po tokių tyrimų ir atitinkamų institucijų atliktų įpaminklinimo darbų paprasčiausiai būdavo nepataisomai sužalojamos. Tad holokausto aukų įvaizdis į Lietuvą „sugrižus“ sovietams patyrė antrąjį „nužmoginimą“. Sovietinėje Lietuvoje holokausto atminties sluoksniis buvo nušluotas ir vietoje jo paklotas kitas – sovietinės estetikos sluoksniis.

IŠEIVIJA:

„TAI NE MŪSŲ, O ŽYDŲ PROBLEMA“?

Nuostata vengti nepatogios holokausto atminties, kaip buvusių holokausto aukų ir pasaulinės žydų bendruomenės inkriminuojamo „opiojo klausimo“, itin sustiprėjo intelektualinėje lietuvių pabėgėlių (vadinamųjų dipukų, angl. *displaced persons*) aplinkoje 1944–1946 metais⁵⁴. Šią tendenciją nesunku suprasti. Emigracijoje atsidūrusi ir ryšius su tėvyne praradusi lietuvių visuomenės dalis jautėsi auka „kitoje barikadų pusėje“. Vidinę tokios grupės motyvaciją Vytautas Kavolis charakterizavo kaip „nužemintųjų“ arba „istorijos triuškinamųjų“ (žmonių, kuriuos „nuskriaudė istorija“) generaciją, kurią vienijo kolektyvinės skriaudos samprata, ilgainiui sudariusi palankias sąlygas susiformuoti „krizės asmenybės tipui“⁵⁵. Tokios asmenybės, V. Kavolio manymu, „nesugeba skirti objektyvios realybės ir savo paties vaizduotės reakcijos į ją“⁵⁶, todėl psichologiškai yra linkusios atmesti nemalonią praeitį ir „atsisako dalintis skausmingu palikimu“⁵⁷. Manytina, tokios nuostatos galėjo lemti tai, kad išlikusiųjų po holokausto išgyvenimai lietuvių išeivijos buvo vertinami gana santūriai. Apibūdindamas pastarąjį momentą, 1991-aisiais istorikas Saulius Sužiedėlis konstatavo neatsimenąs, kad „bent vieną kartą lietuviškame renginyje kas būtų paminėjęs Lietuvos žydų likimą“⁵⁸. Kita vertus,

⁵⁴ *Rastenis V.* Atsispaudyti, ar neatsispaudyti: tatau yra klausimas // *Rastenis V.* Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos: straipsnių rinkinys. Vilnius, 2004, p. 610–611.

⁵⁵ *Kavolis V.* Nužemintųjų generacija, p. 72.

⁵⁶ *Kavolis V.* Kultūrinė psichologija, p. 19, 21.

⁵⁷ *Kavolis V.* Nužemintųjų generacija, p. 73. Beje, kai kurių išlikusiųjų po holokausto atsiminimai leidžia teigti, kad „nužemintųjų“ ir „istorijos triuškinamųjų“ pobūdžio nuostatos buvo būdingos ir nemažai daliai buvusiųjų koncentracijos stovyklų kalinių žydų, vėliau JAV ir Palestinos naujakurių (Žr.: *Unsere Augen haben die Ewigkeit gesehen: Erinnerung und Identität der She'erith Hepletah* // *Überlebt und unterwegs: Jüdische Displaced Persons im Nachkriegsdeutschland* / Hrsg. Firtz Bauer. Jahrbuch zur Geschichte und Wirkung des Holocaust. Frankfurt; New York, 1997, S. 29.

⁵⁸ *Sužiedėlis S.* 1941 m. sukilimo baltosios dėmės // *Akiračiai*. Čikaga, 1991, nr. 9, p. 233–235; nr. 10, p. 235.

psichologinė atitrūkimo nuo gimtosios aplinkos („bežemių“), įprastų gyvenimo sąlygų ir nutrūkusių socialinių ir šeimos ryšių aplinka sudarė tam tikras prielaidas gilesnei žydų genocido refleksijai lietuvių kolektyvinėje sąmonėje, ypač bandant apibendrinti lietuvių ir žydų santykius iki ir po holokausto. Išskirtoji tendencija ypač sustiprėjo stabilizavusis lietuvių pabėgėlių padėčiai 1947–1949 metais, kai Vakarų Europos ir Užatlantės valstybėse įsikūrusių lietuvių bendruomenių intelektualiuose diskursuose pradėjo daugėti holokausto patirties (kaip „istorijos bausmės“) suvaldymo ir santykių su žydais normalizavimo (kaip „kalčių atpirkimo“) intencijų. Šiuo požiūriu bendrame lietuvių išeivijos intelektualiniame diskurse išsiskiria Algimanto Mackaus poema „Jurekas“⁵⁹, Jurgio Blekaičio kūriniai „Užmerktom akim“ ir „Vilniaus veidai sniege“⁶⁰ bei Antano Škėmos apysaka „Izaokas“ (joje ne tik pripažįstamas lietuvių dalyvavimo žydų žudynėse faktas, bet ir vaizduojamas pragaru virtęs tolesnis žudiko gyvenimas⁶¹).

Kita vertus, būtina pažymėti, kad holokausto patirties refleksija per psichologinę neigimo (arba vengimo) motyvacijų prizmę lietuvių išeivijos viešojoje erdvėje generavo nemaža istorinei realybei neadekvačių ideologemų ir stereotipų, nu-taikytų išaldyti, bet ne analizuoti istorines ir moralines kontroversijas keliančius trauminius išgyvenimus. Kokį afektą išeivijos lietuviams kėlė holokausto recep-cija, rodo dr. Jonės Deveikės-Navakas pozicija (beje, pačios lietuvių išeivių ben-druomenės sutikta gan nevienareikšmiškai⁶²), išdėstyta 1961 metų rugpjūčio 13 d.

⁵⁹ Šiame kūrinyje, skirtame „Vilniaus žydului Jurekui“, Algimantas Mackus stengėsi pabrėžti, kad lietuviai nėra vieninteliai istorijos nuskriaustieji (šis momentas – akivaizdus protestas „nužemintųjų generacijos“ nuotaikoms). Tikėtina, šis suvokimas atspindi solidarizavimosi su visais kitais skriaudžiamaisiais atsiradimą lietuvių išeivijos sąmonėje. Tačiau negalima paneigti galimybės, kad A. Mackaus poema atspindi kaltės dėl nepakankamo solidarumo su kitomis karo aukomis suvokimą bei žiaurios, bet kartu teisingai baudžiančios istorijos sampratą (Žr.: *Mackus A. Jurekas // Mackus A. Ir mirtis nebus nugalėta*. Vilnius, 1994, p. 136; *Bučinskytė I. Istorijos nuskriaustųjų samprata egzilio tekstuose. Prieiga per internetą: <http://www.iseivijosinstitutas.lt/htm/ilona_bucinskyte.htm>*).

⁶⁰ Jurgis Blekaitis ne tik palietė nekaltų karo aukų temą, bet ir vartodamas Vilniaus žemę išrai-žiusių „vagotų pralieto kraujo drūžių“ metaforą iškėlė širdgėlos dėl išduotų idealų (pvz., staiga sužlugusio taikaus sambūvio su žydais) klausimą (Žr.: *Jonynas V. A. Jurgio Blekaičio „Rudens ritmu“ // Aidai. Bruklinas, 1981, nr. 1, p. 20–25*).

⁶¹ *Mačianskaitė L. Transcendentinė liekana Antano Škėmos apysakoje „Izaokas“ // Lituanistica, 2003, nr. 4, p. 90*.

⁶² 1971-aisiais metais Zenonas Ivinskis dr. Jonei Deveikei-Navakas skirtame nekrologe, pripažindamas „Deveikės ir jos giminės patirtas iš žydų dideles nuoskaudas pirmosios bolševikų okupacijos metais“, vis dėlto pažymėjo, kad „toks dr. Deveikės raštas, be jokio kontakto su Lietuvos laisvinimo veiksniais, buvo lyg ne laiku miške per medžioklę paleistas šūvis. Faktų Deveikė pateikė gana skambių. Kada Lietuvos žydų klausimu bus, ryšium su jų kaltinimais lietuviams, visu rimtumu ir deramu objektyvumu rašoma pagrįstos studijos, be Deveikės minimų faktų nebus galima išsiversti. Anuo metu būtų buvę, žinoma, geriau, kad Deveikė to individualaus žygio, su kuriuo ji lietuvių tremtinių tarpe išsigarsino, nebūtų pradėjusi“ (žr.: *Ivinskis Z. Dr. Jonė Deveikė ir jos veikla Lietuvos istorijos srityje // Aidai. Bruklinas, 1971, nr. 8, p. 355–366*).

išsiųstame laiške Izraelio Ministrų tarybos pirmininkui Dovydui Ben-Gurijonui (*David Ben-Gurion*). Šis kūrinys – tai bene iškalbingiausia afektinės reakcijos į holokausto atminties spaudimą išraiška. Savo laiške J. Deveikė teigė, kad „žydai nuo 1917 m. vartojo visas priemones, kad išnaikintų inteligentiją ir jie užimtų jos vietą, tai buvo vienas tos ideologinės (komunizmo – H. V.) kovos epizodas. <...> Komunizmas, kaip ir viskas, kas yra sukurta kaip žydų kerštas, yra apdrabstytas krauju, pagrįstas kankinimais, kruvinom kovom ir nesuvaldoma neapykanta atžvilgiu tų, kurie drįsta kitaip galvoti negu žydai. <...> Beveik visuose kraštuose, kur komunistų okupacija buvo anksčiau nei nacių, ne vien žmonės, kurie atstovavo arba tarnavo komunistinei ideologijai, nusikalto, bet tie nusikaltėliai apskritai buvo žydai. Tai buvo vyrai, moterys, vaikai, kurie išgyveno šimtmečius greta tų kraštų tikrų gyventojų juos klaidindami, rodydami veidmainingą draugiškumą, pasinaudodami pirmąja proga, nebūdami valdžios įsakymų priversti arba gyvenimo būtinumo verčiami, išdavė tuos, kurie juos priėmė, turtino ir globojo šimtmečių būvyje ir net jų nelaimėse padėjo. Ir dar blogiau. Tai buvo tuo metu, kai tos tautos atsidūrė visiškoje svetimoje priespaudoje, ir tai dar okupanto.“⁶³ Taigi, perteikti J. Deveikės argumentai rodo, būtent kokie atminties vaizdiniai tam tikros lietuvių išeivijos dalies sąmonėje palaikė mitą apie dviejų terorų – sovietinių represijų ir nacių genocido – ryšį ir jį lėmusią lietuvių ir žydų santykių 1940–1941 metais krizę. Tiesa, pagrindiniai šios teorijos komponentai susiformavo jau 1941 metų vasarą, kaip neatsiejiama mito apie „žydišką bolševizmą“ bei „žydų išdavystę 1939–1940 metais“ dalis⁶⁴.

Stalininį terorą lietuvių atžvilgiu ir žydų genocidus tapatinančios nuostatos buvo ryškios ne tik neoficialiosiose egzodo lietuvių kolektyvinės atminties raiškose (pokalbiuose, susirašinėjimuose), bet ir bandymuose istoriškai analizuoti sovietinės ir nacistinės okupacijų įvykius Lietuvoje⁶⁵. Tad viešajame šaltojo karo epochos lietuvių išeivijos diskurse sunku rasti vertinimų, kuriose būtų nesilaikoma holokausto atminties elementų „kupiūravimo“ įpročių ir nebūtų pasitelkiami stalininį terorą ir žydų genocido priežastines ir pasekmės sąryšį įrodinėjantys teiginiai. Reikia pasakyti, kad minėtoji tendencija būdinga ypač didelio susidomėjimo sulaukusiems Zenono Ivinskio, Mykolo Biržiškos ir Vinco Trumpos poleminio pobūdžio darbams⁶⁶, kuriuose bandyta apibendrinti ir konceptualizuoti poholo-

⁶³ Dr. Jonė Deveikė-Navakas: Brief an Ben-Gurion über die Juden Litauens, Paris 1961 // Herderio instituto rankraščių archyvas. Signatūrinis nr. 45IIIF2, l. 5.

⁶⁴ Brandišauskas V. Įžanga // 1941 m. birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys / Sud. V. Brandišauskas. Vilnius, 2000, p. 5–17.

⁶⁵ P.v., *Adomaitis D.* Kur dabar yra lietuvių tautos žudikai? // *Adomaitis D.* Laisvųjų ištvermės vaisius. Vilnius, 2005, p. 54.

⁶⁶ *Ivinskis Z.* Lietuva ir žydai istorijos šviesoje // Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys, p. 372–402; *Biržiška M.* Žydai ir lietuviai // Ten pat, p. 355–371; *Trumpa V. K.* Škirpos „Sukilimą“ paskaičius // Ten pat, p. 430–440.

kaustinės patirties įtakos lietuvių ir žydų santykiams problemas. Netgi Lietuvių tautinės martirologijos skyriaus prie Lietuvių antinacinės rezistencijos buvusių kalinių sąjungos 1947 m. Vokietijoje inicijuotas medžiagos apie žydų gelbėjimą Lietuvoje rinkimas (šis epizodas gana palankiai nušviečiamas lietuviškoje istoriografijoje, tačiau užsienio tyrėjų liko neeksplikuotas⁶⁷) rėmėsi „atsikirtimo žydų radikaliems kaltinimams“ motyvu⁶⁸. Tokios tendencijos ypač būdingos lietuvių išeivijos autoriams, kurie dėl vidinių, ideologinių ar politinių nuostatų Birželio sukilimo ir Laikinosios vyriausybės veiklos interpretacijose „pamiršdavo“ pastebėti žydų žudynių Lietuvoje faktus (sukilėlių, „baltaraiščių“ veiksmai Kaune, Vilniuje, kituose Lietuvos miestuose ir miesteliuose), kurie, jų nuomone, galėjo „suteršti“ lietuvių istoriniam savivaizdžiui svarbių įvykių atminimą⁶⁹.

Šiuo atžvilgiu įdomus istoriografijoje mažai analizuotas lietuviškosios išeivijos santykio su holokausto atmintimi modelis, kurio ypatybes galima suvokti korporatyviniam mentalitetui būdingų savybių kontekste. Manytina, ieškodamos joms palankiausių holokausto patirties suvokimo galimybių, tam tikros lietuvių išeivijos grupės siekė moralinio konsensuso su „apvalyta“ holokausto atmintimi, bandydamos pastarąjį poreikį realizuoti istorinio „taurios“, „kilnios“ bei daug išskentėjusios lietuvių tautos įvaizdžio eskalavimu⁷⁰. Buvo pripažinta, kad žydų žudynių Lietuvoje traktuotėse veikia skirtingi ir konfliktiški išeivijos grupių interesai, ir siekiama atrasti optimalų istorinės atminties mechanizmą jiems suderinti. Tačiau šiose pastangose korporatyvinis lietuviškosios išeivijos mentalitetas mažai rėmėsi istorinių vertinimų pliuralizmu ir iš esmės prieštaravo demokratiškiems išeities ieškojimams⁷¹. Ilgainiui visos istorinės savivokos kontroversijas keliančios holokausto prielaidų ir eigos Lietuvoje suvokimo problemos buvo pradėtos suvokti kaip grynas Lietuvos priešų (komunistų, sovietinio saugumo informatorių ir agentų bei žydų) išsigalvojimas arba kartojimas piktybinių apkalbų, atėjusių iš nepatikimų žmonių, kuriems „diktuojama iš už Geležinės uždangos“⁷². Aktualizuo-

⁶⁷ *Eidintas A.* Žydai, lietuviai ir holokaustas, p. 319.

⁶⁸ Surinktą medžiagą 1952 metais dokumente „Žydų tautybės asmenų globa nacių okupacijos metais Lietuvoje 1941–1944 (Faktai)“ apibendrino Jonas Rimašauskas. Jo surinkti duomenys 1945–1952 metų laikotarpiu buvo naudojami Čikagoje leistų *Naujienu* publikacijose (Ten pat, p. 319–320).

⁶⁹ *Škirpa K.* Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti. Vašingtonas, 1975; *Kedys J. P.* Terorizuojama ir naikinama Lietuva. Klaipėda, 1994, p. 106–120.

⁷⁰ *Eidintas A.* Žydai, Holokaustas ir dabartinė Lietuva // Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys, p. 191–202.

⁷¹ *Mitaitė D.* Tomas Venclova: Speaking Through Signs. Vilnius, 2002, p. 160–171.

⁷² *Venclova T.* Genocidas, stratocidas, etnocidas... (1995 m. gegužės mėn.) // Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, atsiminimai, laiškai. Vilnius, 1999, p. 592–593.

damas pastarąjį momentą, Leonidas Donskis gana tiksliai konstatavo, kad lietuvių išeivijoje „KGB dažnai kaltinamas pateikęs duomenis, susijusius su karo nusikaltėlių teismais – šiuo atveju žmonių, aktyviai prisidėjusių prie holokausto, – tarp lietuvių, latvių, ukrainiečių emigrantų Jungtinėse Valstijose, Didžiojo Britanijoje, Australijoje, Kanadoje ir kitose Vakarų šalyse. Pagal šią logiką Izraelio ir tarptautinės arba Amerikos žydų organizacijos yra slapti KGB skyriai. Jie kartu klastingai veikia prieš mažiausiai saugias Europos šalis, kad jas diskredituotų ir pateisintų Rusijos aiškinimą, jog ji okupavusi Rytų Europos kraštus tik tam, kad užkirstų kelią nacizmui skliti į Rytus.“⁷³ Reikia pažymėti, kad tokią lietuvių egzilio aplinkos nuostatą, maitinamą stereotipo apie „žydus komunistus“, jau 1966-aisiais metais sukritikavo Julius Šmulskštys, pabrėždamas, „jog mūsų visuomenė tremtyje (arba, pagal profesorių Greimą, pabėgime) yra labai jau konservatyvi, atžagareiviška, surambėjusi. Tipiško tremtinio galvosena formuojama įvairiausių mitų, kurie jam padeda sukurti neegzistuojantį iliuzijų pasaulį. Tas pasaulis uždaras naujoms ir kontroversinėms idėjoms, nes jos griauja mitus ir primena ar atskleidžia nemalonus faktus. Dėl to nėra per daug nuostabu, kad žmonės, kurie ieško naujų kelių mūsų tautinėm, politinėm, ar kultūrinėm aspiracijom siekti, dažnai apšaukiami prokomunistais.“⁷⁴ Manytina, tokia J. Šmulškščio pozicija atskleidžia suvokimą apie holokausto atminimo tradicijos raidai bei lietuvių ir žydų santykių normalizavimui esminius – atviros, demitologizuotos ir priimančios kontroversijas kolektyvinės sąmonės – principus.

Taigi, lietuvių išeivijos intelektualų terpėje subrandintos Antrojo pasaulinio karo įvykių suvokimo koncepcijos skyrė nemažai dėmesio holokausto atminimo problematikai nušviesti, tačiau negalima ignoruoti tos ypatybės, kad šios pastangos daugiausia buvo kreipiamos į holokausto atminties keliamų grėsmių lietuvių istorinei sąmonei „nukenksminimą“⁷⁵. Tad jaunajai lietuviškosios išeivijos kartai diegta atminimo kultūra holokausto atžvilgiu buvo orientuojama į „nužemintųjų generacijos“ jauseną palaikančias ideologemas: holokausto patirtis buvo toleruojama tik tais principais, kurie suteikdavo tvirtų istorinių argumentų diskusijose dėl ideologinių nuostatų (pvz., bandant nuo „apjuodinimo“ ginti 1941-ųjų Birželio

⁷³ Donskis L. Neapykantos formos, p. 76, 86–87.

⁷⁴ Šmulskštys J. Mitai ir Lietuvos laisvinimas // Metmenys. Čikaga, 1966, kn. 11, p. 135. Tikėtina, atsiliepdamas į minėtąsias J. Šmulškščio pastabas, 1967 metais Feliksas Jucevičius pripažino, kad karo metais ir pokariu daugeliui lietuvių buvo būdinga nekritiška „mito sąmonė“, kurios pagalba buvo bandoma pabėgti nuo sukrečiančios tikrovės. Būtent dėl pastarosios priežasties, F. Jucevičiaus nuomone, 1941 m. lietuviai taip lengvai patikėjo „mitu apie vokiečius“ (žr.: Jucevičius F. Tarp mirties ir mito // Aidai. Bruklinas, 1967, nr. 4, p. 145–150).

⁷⁵ Vytauto Kavolio laiškas Anatoliui Lievenui // Vytautas Kavolis: asmuo ir idėjos / Sud. R. Kavolienė, D. Kuolys. Vilnius, 2000, p. 469–473.

sukilimą, LAF'o ir Laikiniosios vyriausybės veiklą⁷⁶) arba padėdavo rasti⁷⁷ stipresnes tam tikrų politinių problemų sprendimo atspirtis (pvz., siekiant JAV žydų bendruomenės pripažinimo, nes buvo manoma, kad ji turinti nemažą įtaką JAV politinės valdžios institucijose⁷⁸). Tad nereikia stebėtis, kad lietuvių išeivijos viešajame diskurse kaip tam tikra pozicionavimosi holokausto atminties atžvilgiu praktika nusistovėjo tendencija suvokti holokausto įvykius atskirai nuo problemų, aktualinančių lietuvių visuomenės situaciją nacių okupacijos laikotarpiu. Taip pat išliko gyvybinga ir politinio bei socialinio žydų vaidmens 1940–1941 metais „demaskavimo“ („žydų lojalumo bolševikams“ teorija) tendencija. Dėl to holokausto atmintis liko tūnoti giliai paslėptuose lietuvių išeivijos kolektyvinės sąmonės klotuose. Kita vertus, holokausto atminimo tema lietuvių egzilio intelektualiam diskursui buvo neblogai pažįstama, o jos teikiamos galimybės gerinti santykius su žydais buvo kruopščiai išžvalgytos⁷⁹. Tad galima teigti, kad lietuvių išeivijos intelektualų terpė holokausto patirties priėmimo atžvilgiu laikėsi pamatuotos nuostatos laukti⁸⁰, kol lietuvių ir žydų santykių lauke išblės aistros dėl pirmenybės į „istorijos nuskriaustųjų“ statusą.

HOLOKAUSTO ATMINTIS SOVIETINĖJE LIETUVOJE: LIETUVIAMS – ABEJINGUMAS, ŽYDAMS – UŽMARŠTIS?

Jau sovietinės reokupacijos (1944 m. liepą) pradžioje Lietuvoje susiklostė ypač specifinis socialinis kultūrinis holokausto patirties „perdirbimo“ kontekstas, lėmęs naujas holokausto atminties raidos Lietuvoje tendencijas, taip pat kokybiškai naujų lietuvių ir žydų santykių problemų atsiradimą. Propagandiniai sovietinės

⁷⁶ Atsiminkime 1941 Birželio 23! // *Aidai*. Bruklinas, 1961, nr. 4, p. 189; *Brazaitis J.* Sukilimas ir tauta // *Ten pat*, 1962, nr. 2, p. 49; *Damušis A.* Pavergtųjų pasipriešinimas ir laisvųjų iliuzijos... // *Ten pat*, 1966, nr. 6, p. 242–245; *Škirpa K.* 1941 metų vyriausybės kelias // *Ten pat*, 1971, p. 242–250.

⁷⁷ *Trumpa V. K.* Škirpos „Sukilimą“ paskaičius... // Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys, p. 430–440.

⁷⁸ *Eidintas A.* Žydai, lietuviai ir holokaustas, p. 338.

⁷⁹ Tai 1972 metais antrojoje savo straipsnio „Lietuva ir žydai istorijos šviesoje“ dalyje pade-monstravo istorikas Zenonas Ivinskis, konstatuodamas, kad „atsakingumo už išdavystę ir bolševikmetį priskyrimas visiems Lietuvos žydams“ yra „klaida, kaip lygiai yra klaida priskirti atsakingumą visai lietuvių tautai už anuos apgailėtinus atvejus, kai vienas kitas lietuvis talkininkavo ar buvo priverstas talkininkauti vokiečių organams, vykdančią Hitlerio programą žydų klausimu“ (Žr.: *Ivinskis Z.* Lietuva ir žydai istorijos šviesoje // *Aidai*. Bruklinas, 1972, nr. 1–2, p. 29–30).

⁸⁰ Manytina, tokią nuostatą atspindi Z. Ivinskio išreikštas raginimas „lietuviams ir žydams, bendrai sutarus, nesiginčijant, anuos, prieš trejetą dešimtmečių įvykusius faktus įstatyti į bendros lietuvių-žydų santykių istorijos rėmus“ (*Ivinskis Z.* Lietuva ir žydai istorijos šviesoje, p. 30).

sistemos institutai, taikydami ideologines istorinės atminties perkeitimo manipuliacijas, neleido vyksti normaliam holokausto patirties perėmimo („perdirbimo“) procesui. Holokausto atmintis buvo pakeista propagandinių lozungų rinkiniu ir ideologiniais surogatais. Taip „tarybinės liaudies“ kolektyvinei sąmonei buvo pradėti diegti stereotipai apie „vokiškųjų fašistų pagalbininkus – buržuazinius nacionalistus“ bei nuo „fašistinio teroro“ nukentėjusius „taikius tarybinius piliečius“ bei „tarybinės santvarkos patriotus“⁸¹. Sovietinė istorinės atminties politika žydus pavertė „tarybiniais piliečiais“, o žydų genocidą – „hitleriniais nusikaltimais“. Taip ir iš žydų, ir iš lietuvių buvo atimtos hitlerinės okupacijos laikotarpiu Lietuvoje įvykdytų nusikaltimų recepcijos galimybės. Lietuviams tokia padėtis nekėlė ypatingo diskomforto. Tačiau išlikusiuosius po holokausto minėtoji sovietinio režimo pozicija paveikė kaip antroji trauma⁸² – jie neberado namų ir artimųjų, o juos pasitikusi realybė ir ateities perspektyvos buvo visai kitokios, nei įsivaizdavo. Visuomenė juos pasitiko tylėdama, kartais net priešišškai⁸³, o valdžios institucijos nerodė jokių dėl holokausto patirtų išgyvenimų pripažinimo intencijų.

Išgyvenusiems po holokausto svarbiausiu siekiniu buvo savo visuomeninės padėties ir psichologinio komforto užsitikrinimas, tad jiems labiausiai imponavo ne sovietinės sistemos kaip baudžiamojo teisingumo vykdytojos įvaizdis, bet konkreti praktinė aspiracija – resocializavimosi (prarastų visuomeninių pozicijų ir socialinių galių grąžinimo) sąlygų sukūrimas⁸⁴. Tad pirmieji pokario dešimtmečiai išlikusiesiems po holokausto buvo jų fizinės ir psichologinės infiltracijos į sovietinę tikrovę metais. Buvusių holokausto aukų liudijimai leidžia teigti, kad daugelis jų naujomis – komunistinės santvarkos – aplinkybėmis jautėsi svetimi, nes jų siekiai pritaipyti „tarybinėje visuomenėje“ atrodė įtartini sovietinės valdžios institucijoms⁸⁵. Padėtį sunkino ir ta aplinkybė, kad totalitarinio sovietų režimo Lietuvoje įsigalėjimo laikotarpiu buvo siekiama ne tik kurti naują – socialistinę – visuomenę,

⁸¹ Vokiškiems budeliams bus atlyginta su kaupu! // Tarybų Lietuva. Kaunas, 1944, nr. 17, p. 2.

⁸² Gailienė G. Ką jie mums padarė, p. 31.

⁸³ Lietuviai išlikusiųjų po holokausto žydų grįžimą siejo su sovietų valdžios, keršijančios lietuviams ir proteguojančios svetimtaučius, iširtvintimu. Kartais toks nepasitenkinimas sukeldavo priešišką reakciją. Antai 1946 m. gegužę Žemaičių Naumiestyje „miškininkų“ buvo susprogdintas iš Sovietų Sąjungos sugrįžusių Berelovičių namas (žuvo keturi šeimos nariai). Tokio susidorojimo motyvu laikomas Berelovičių bandymas aiškintis, kas sušaudė jų giminaičius Šiaudvyčiuose (žr.: Juška A. Praeities atmintis. Keli naumiestiškių žydų bendruomenės istorijos puslapiai // Kultūros barai. Vilnius, 2009, nr. 9, p. 89). Tais pačiais metais Pilviškiuose nužudytas holokausto metu vietinių gyventojų išgelbėtas Baruchas Reuvenas Bialoblockis. Tačiau labiausiai lietuvių ir žydų santykius pokario laikotarpiu komplikavo žydų vaikų paieškos. Pavyzdžiui, 1948 m. Rietave buvo nužudytas žydų vaikų ieškojęs Samuelis Feiferis (žr.: Barnajus S. Žydai sovietinėje Lietuvoje, p. 112).

⁸⁴ Ролникайте М. И все это правда, с. 367–371.

⁸⁵ Ten pat, p. 360; Su adata širdyje, p. 102.

bet ir pakeisti kiekvieno tokios visuomenės individo sąmonę. Tai buvo stimulus imtis „senosios“ atminties elementų naikinimo ir „naujosios“ kultūrinės tapatybės kūrimo pagal kitus – socialistinius standartus. Tad į Lietuvą sugrįžus sovietinei valdžiai, netrukus įsisuko ir bolševikinių galios struktūrų prižiūrimas visuomeninio gyvenimo kontrolės mechanizmas, išlikusiesiems po nacistinio genocido nenumatęs jokių išimčių. Jis akyiai stebėjo, kad buvusių holokausto aukų liudijimai nenukryptų nuo oficialaus, valdžios sankcionuojamo kolektyvinės atminties diskurso bei „ideologinės reglamentacijos“. Tad išgyvenusieji po holokausto pirmaisiais pokario metais svarbiausiu savo pokarinio gyvenimo leitmotyvu suvokė ne būtinybę dalytis skausmingais išgyvenimais, bet siekį sėkmingai adaptuotis ir integruotis naujo gyvenimo galimybes teikiančioje „tarybinėje visuomenėje“⁸⁶. Vadinasi, sovietinė sistema atėmė iš buvusių holokausto aukų galimybę „perdirbti“ savo trauminę patirtį ir sulaukti socialinio solidarumo iš lietuvių visuomenės.

Kita vertus, ypač svarbi tokios propagandinės politikos dalis buvo „hitlerizmo nusikaltimų laikinai okupuotose TSRS teritorijose“ atskleidimo procesai. Vadinamieji karo nusikaltėlių („buržuazinių nacionalistų“) procesai⁸⁷, vykę sovietų Lietuvoje iki septintojo dešimtmečio vidurio, išsiskyrė ideologine indoktrinacija,

⁸⁶ *Ролникайте М. И все это правда*, c. 321–327.

⁸⁷ Jau 1945 m. sausio 29 d. TSRS Aukščiausiojo Teismo karinės kolegijos išvažiuojamoji sesija pasmerkė myriop dešimt buvusių Vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingojo būrio Vilniuje, paprastai vadinamo Ypatinguoju būriu, narių: Joną Oželį-Kazlauską, Juozą Macį, Stasį Ukriną, Miką Bogotkevičių, Povilą Vaitulionį, Joną Dvilainį, Vladą Mandeiką, Borisą Baltūsį, Juozą Augustą, Joną Norkevičių (*Arūnas Bubnys*. Vokiečių ir lietuvių saugumo policija (1941–1944) // *Genocidas ir rezistencija*, nr. 1 (Vilnius, 1997), p. 169). Sovietiniu laikotarpiu Lietuvoje buvo įvykdyti dar du plačiai reprezentuoti karo nusikaltėlių procesai. Tai 1962 m. rugsėjo 26 d. Kaune Lietuvos TSR Aukščiausiojo Teismo baudžiamųjų bylų teismo kolegijos priimtas nuosprendis dėl Prano Matiuko, Jono Palubinsko, Boleslovo Čirvinsko, Alekso Raižio, Jono Meciaus, Juozo Kopūsto, Klemenso Skabicko ir Stasio Benziaus nusikaltamos veiklos nacistinės okupacijos laikotarpiu. 1962 m. spalio 10 d. prasidėjo 2-ojo (12-ojo) lietuvių policijos bataliono narių (Zenono Kemzūros, Jono Stankaičio, Juozo Knyrimo, Jono Davalgos, Prano Plančiūno, Borniaus Gaizausko, Povilo Tinterio, Liudo Kolkos, Juozo Ūselio ir Antano Impulevičiaus) teismas (visiems kaltinamiesiems buvo paskirtas mirties baudmės su turto konfiskacija nuosprendis) (žr.: *Geleževičius R.* Holokausto teisingumas ir restitucija, p. 41). Sovietinėje Lietuvoje buvo organizuojami ir smulkesni „žydšaudžių“ procesai: 1961 m. Joniškėje (nuteistas buvęs Joniškio policijos vadas Juozas Sutkus), 1964 m. Klaipėdoje (pagrindinis kaltinamasis jame – buvęs Skuodo gimnazijos kapelionas kunigas Lionginas Jankauskas-Jankus, kiti kaltinamieji: Albinas Maželis, Jurgis Embrasius, Kazys Vyšniauskas, Jonas Mockus ir Liudas Kniupis), 1965 m. lapkritį Rokiškyje (buvo teisiami: Kazimieras Dargis, Steponas Lašas, Stasys Varnas ir Petras Strumskis) ir 1967 m. rugsėjį Kupiškėje (buvo teisiami: Kazys Šniukas, Aleksas Malinauskas, Danielius Kriuka, Jonas Karalius ir Stasys Grigas. Atskiras nutarimas priimtas dėl žudynių Kupiškėje organizatoriaus Vernerio Liovės (*Werner Löwe*) (žr.: *Eidintas A.* Žydai, lietuviai ir holokaustas, p. 329, 331). Taigi, Rimgaudo Geleževičiaus skaičiavimu, sovietiniu laikotarpiu atpildo sulaukė iki 1300 buvusių žydų žudikų (iki 300 buvo sušaudyti ir apie 1000 nubausti kitomis bausmėmis) (*Geleževičius R.* Holokausto teisingumas ir restitucija, p. 41).

parodomuoju pobūdžiu ir turėjo aiškius politinius – „antitarybinių elementų diskreditavimo“ – tikslus, kurie nesutapo su buvusių holokausto aukų poreikiais⁸⁸. Sovietinė sistema nesistengė įvardyti genocido organizatorių ir vykdytojų, visą atsakomybę inkriminuodama tik „hitleriniams okupantams“ ir bevardžiams „buržuaziniams nacionalistams“. Todėl, nepaisant vadinamųjų karo nusikaltėlių persekiojimo rezultatų (vien 1944–1947 metais mirties bausmė įvykdyta 257 asmenims, apkaltintiems dalyvavimu žydų žudynėse⁸⁹), prieštaravimas tarp holokausto aukų patirties, sovietinės baudžiamosios teisės sistemos teorinių apibrėžčių ir praktinių veiksmų buvo toks didelis, kad išlikusieji po holokausto jautė vis didesnę poreikį moraliai atsiriboti nuo dalyvavimo formaliuose „socialistinio teisingumo“ vykdymo procesuose. Buvusias holokausto aukas trikdė ne tai, kad daugelis karo nusikaltimus Lietuvoje narpliojusių bylų buvo sufabrikuotos, bet tai, kad žydų žudikams paskirtos bausmės buvo neproporcingos jų padarytoms veikoms⁹⁰. Antai išgyvenęs po genocido buvusio Linkuvos štetlo gyventojas Josifas Lurija (*Jossief Lurie*), apibendrindamas savo požiūrį į sovietinės baudžiamosios teisės sprendimus karo nusikaltėlių atžvilgiu, teigė: „netrukus po karo, kai lietuviai buvo suimti ir nuteisti už karo nusikaltimus, tačiau po pusmečio įvyko amnestija ir visi šie kaliniai buvo paleisti. Tad jie išvengė bausmės už žmogžudystes ir tiesiog šaipėsi iš mūsų. Mes žinojome, kad atsiradus galimybei jie ir vėl žudytų. Ar tokiaame pasaulyje įmanomas koks nors teisingumas?“⁹¹ Manytina, ši pozicija neblogai iliustruoja išlikusiųjų po holokausto nusivylimą ir resignacines nuotaikas.

Negalima neigti fakto, kad nemažai buvusių holokausto aukų priėmė tokią „socialistinio teisingumo“ poziciją. Daugelis išlikusiųjų po nacistinio genocido nebe matė kitokių galimybių savo santykiams su visuomenine aplinka atkurti bei normalizuoti, kaip tik priimant sovietinės sistemos teikiamas alternatyvas. Kita vertus, holokaustas sunaikino visus jų socialinius saitus ir iš jų jau buvo atimta galimybė remtis tokiais pačiais kaip iki holokausto socialiniais ir šeimos ryšiais. Išlikusieji po holokausto turėjo susikurti naują gyvenimą ir šis siekis siejosi su teisingumo atkūrimo aspiracijomis. Verta pažymėti, kad dėl pastarosios ypatybės dalis lietuvių visuomenės į grįžusius žydus žiūrėjo su nepasitikėjimu, nes jau buvo spėjusi

⁸⁸ Kai kurios buvusios holokausto aukos pirmaisiais pokario metais buvo nusistačiusios gana pozityviai vertinti pirmosios sovietinės okupacijos metu įvykdytas žydų tautybės asmenų deportacijas (apie 7000 žmonių iš Vilnijos krašto bei kitų regionų), argumentuodami savo nuostatas tuo, kad sovietinės represijos padėjo kai kuriems ištremtiesiems žydams išvengti bekompromisio nacių genocido (Žr.: *Levin D.* Trumpa žydų istorija Lietuvoje, p. 154).

⁸⁹ *Eidintas A.* Žydai, lietuviai ir holokaustas, p. 329.

⁹⁰ *Ролникайте М.* И все это правда, с. 496–497.

⁹¹ An interview with Josef Lurie. Josef Lurie – story of a Holocaust survivor from Linkuva. Prieiga per internetą <<http://www.btinternet.com/~ablumsohn/lurie.htm>>.

įsitvirtinti holokausto „palaisvintose“ socialinėse nišose. Išlikusieji po holokausto jai asocijavosi su galimomis (pvz., „žydų keršto“⁹², darbo vietos „užleidimo“⁹³, nacių okupacijos laikotarpiu pasisavintos arba įgytos žydų nuosavybės gražinimo⁹⁴) grėsmėmis. Todėl nieko keista, kad pokario Lietuvoje pasitaikydavo buvusių holokausto aukų įskundimų sovietinio saugumo organams⁹⁵. Visa tai leidžia teigti, kad išlikusieji po holokausto, nors ir suvokė totalitarinę sovietinės sistemos prigimtį, vis dėlto ją įvertino nepakankamai. Sovietų sistema, į kurią išlikusieji po holokausto dėjo nemažai savo vilčių, tapo didelio pavojaus šaltiniu jų vidinei tapatybei. Sovietų režimas, ypač pirmuoju pokario dešimtmečiu, įtariai žiūrėjo į žmones „su nacistinio teroro patirtimi“⁹⁶ ir tai buvusioms holokausto aukoms kėlė didelį nerimą. Netrukus tapo visiškai aišku, kad sovietinė sistema nebuvo nusiteikusi imtis kokių nors holokausto aukų socialinės reintegracijos ir reabilitacijos veiksmų⁹⁷. Ji vienareikšmiškai suvokė save kaip pavergtą tautų „išvaduotoją“, siekė besąlyginio „išvaduotųjų“ pripažinimo ir nebuvo linkusi daryti išlygas išgyvenusiems po žydų genocido.

Išgyvenusiuosius po nacistinio genocido psichologiškai trikdė dar viena svarbi socialinio konteksto ypatybė. Išoriniu požiūriu, pokario laikotarpiu visuomeniniai santykiai ir gyvenamoji aplinka greitai įgijo normalumo pavidalą. Didžioji Lietuvos gyventojų dalis stengėsi gyventi taip, „tarsi nieko nebūtų įvykę“⁹⁸. Trikdė ir tai, kad tam tikra lietuvių visuomenės dalis suvokė išgyvenusiuosius po holokausto kaip desocializuotus („nužmogėjusius“) individus ir nesiekė suprasti juos slepiančių išgyvenimų. Atvirkščiai, išlikusieji po holokausto ne tik retai sulaukdavo normalios užuojautos, bet ir neretai susidurdavo su visuomenės spaudimu išstumti savo atsiminimus ir tapti „normaliais“ visuomenės nariais⁹⁹. Svarbus lietuvių ir žydų santykių veiksnys buvo dar ir tai, kad pokario lietuvių kolektyvinėje sąmonėje dar buvo gyvybingi žeminamų žydų įvaizdžiai („jau ne žmonės“, „driskiai“,

⁹² Šimelionis I. Žydai mano gyvenime. Vilnius, 2009, p. 141–142.

⁹³ Ten pat, p. 212–215.

⁹⁴ Skurkovitz S. Bericht einer jüdischen Frau aus Wilna über die Zeit des Naziterrors. Leverkusen, 2002, S. 134.

⁹⁵ Pavyzdžiui, tokią tendenciją atspindi „antitarybine veikla“ kaltintų Samuilo Ruso ir Chajos-Doros Melienės tardymo protokolai (Kaltinamojo Samuilo Ruso tardymo protokolai, 1947 m. lapkričio 13 d. // LYA, f. K-1, ap. 8, b. 51, l. 52–56; Kaltinamosios Chajos-Doros Melienės kvotos protokolai, 1947 m. gegužės 28 d. // Ten pat, l. 108–110).

⁹⁶ Ролникайте М. И все это правда, с. 543–545; Ginaitė-Rubinsonienė S. Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais, p. 202–203.

⁹⁷ Рабинович Я. Быть евреем в России: спасибо Солженицыну. Москва, 2005, с. 521–523.

⁹⁸ Ролникайте М. И все это правда, с. 317–321.

⁹⁹ Марголис Р. Немного света во мраке. Вильнюс, 2006, с. 453–456.

„pamėklės“¹⁰⁰), kuriais dažnu atveju nevengta apibūdinti ir išlikusiuosius po holokausto. Kita vertus, pokario lietuvių visuomenėje gana greitai prigijo sovietinės propagandos primesta idiomą, kad vokiečių okupacijos laikotarpiu „buvo naikiamos visos tautos“, todėl nėra objektyvu „išskirti vieną kurią nors daugiau nukentėjusią tautą ar socialinę grupę“¹⁰¹. Nuo nacistinės okupacijos nukentėję žydai privalėjo solidarizuotis su „internacionaline tarybine liaudimi“ ir jaustis „vienodai įskaudinti“ ir „vienodai nukentėję“. Manytina, tai iš dalies paaiškina, kodėl po karo mažai kas iš išgyvenusiųjų po holokausto bandė kaip nors atsisteisti su savo skriaudikais. Tokiam veiksmui buvusios holokausto aukos neįtako jokio socialinės ir politinės aplinkos solidarumo. Nacistinį genocidą išgyvenusiems žmonėms mažiausiai norėjosi viešumon iškelti tuos savo išgyvenimus, kurie galėjo paviešinti jų trauminę patirtį, o tokia perspektyva buvo suvokiama kaip visai tikėtina ir todėl vengtina galimo pakartotinio sukrėtimo prielaida¹⁰². Vengdamos galimos neigiamos visuomeninės reakcijos, buvusios holokausto aukos buvo priverstos paslėpti pyktį, nukreiptą į tuos, kurie joms karo metais nepadėjo arba demonstravo abejingumą. Tai didino išlikusiųjų po holokausto neteisybės jauseną, kuri savo ruožtu vertė laikytis tam tikro atstumo santykiuose su lietuviais¹⁰³. Kita vertus, minėtoji sovietinio režimo pozicija skatino ir moralinę lietuvių visuomenės degradaciją, turėjusią ilgalaikių psichologinių padarinių.

Paradoksalu, tačiau „atminties tyla“ buvo priimtina ne tik lietuviams, bet ir nemažai daliai išlikusiųjų po holokausto, nors psichologiškai jiems buvo nepaprastai sunku adaptuotis tokioje realybėje¹⁰⁴. Sovietų sistemos socialinė etika reikalavo demonstruoti visuotinį lojalumą režimui, tad dirbtinai primestos atminties klišės netruko pritapti komunikaciniame kolektyvinės atminties lygmenyje, nors individualiojoje (tautinėje) plotmėje jos nebuvo besąlygiškai priimanamos. Ši ypatybė rodo, kad sovietiniai istorinės atminties elementai iš dalies tenkino ir holokausto aukų, ir pokario lietuvių visuomenės aspiracijas. Oficiali tyla suteikė galimybę abiem

¹⁰⁰ Taip savo jauseną grįžus į Vilnių apibūdino buvusi Bergen-Belseno koncentracijos stovyklos kalinė Sima Skurkovitz (plačiau žiūrėti: *Skurkovitz S. Bericht einer jüdischen Frau aus Wilna über die Zeit des Naziterrors Leverkusen*, 2002, S. 134–135).

¹⁰¹ *Šuravinas J.* Jurbarkiškių tragedija // Tarybų Lietuva. Kaunas, 1944, nr. 98, p. 8.

¹⁰² *Gitelmann Z.* Soviet Reactions to the Holocaust, 1945–1991 // *The Holocaust in Soviet Union: studies and sources on the destruction of the Jews in the Nazi-occupied territories of the USSR. 1941–1945* / Ed. L. Dobroszycki, J. Gurock. New York; London, 1993, p. 17.

¹⁰³ Pavyzdžiui, pokario laikotarpiu dienoraštį rašęs gydytojas Jonas Stankus teigė, kad jo kolegos gydytojai žydai nenoriai bendraudavo su lietuviais ir stengėsi jų atžvilgiu laikytis abiem pusėms aiškiai suvokiamos socialinės distancijos (Žr.: Stankus J. Tarp dienoraščio eilučių. Vilnius, 2005, p. 84).

¹⁰⁴ *Glicksman A., S. Van Haitsma K.* The Social Context of Adaptation to Traumatic Events: Soviet Jews and the Holocaust, p. 229.

tautinėms grupėms visuomeninių santykių srityje laikytis tam tikros „tylėjimo taktikos“, kuri ilgainiui įsitvirtino kaip gana efektyvi su(si)gyvenimo strategija¹⁰⁵. Tokia situacija atspindi sovietinės sistemos pastangas iš holokausto atminties „išvalyti“ etninius niuansus. Ši ypatybė paaiškina, kodėl sovietinės valdžios organai neigiamai vertino išlikusiųjų po holokausto žydų aspiracijas išsaugoti savo, kaip specifinės aukų grupės, atmintį¹⁰⁶. Holokausto atmintį siekta „nutautinti“ sudarant įspūdį, kad žydų ir nežydų patirtys neatlieka jokio esminio vaidmens¹⁰⁷. Etniniai nacių nusikaltimų pobūdžio motyvai vidinių sovietų Lietuvos valdžios institucijų buvo suvokiami kaip natūraliai nykstantis ir galiausiai iš sovietinės realybės visiškai išnyksiantis dalykas¹⁰⁸. Vis dėlto, nors sovietinė sistema neleido išryškėti tautinėms holokausto recepcijos ypatybėms, tačiau ji neįstengė panaikinti neoficialių tokios refleksijos formų. Pirmiausia čia paminėtinos Lietuvoje plitusio antisovietinio pasipriešinimo iniciatorių nuostatos. Sovietų Lietuvoje kūrusiems intelektualams, ieškojusiems priemonių propagandiniam sovietinio saugumo spaudimui sumažinti¹⁰⁹, didelę įtaką darė lietuvių egzodo publicistikoje įsitvirtinę gynybinio pobūdžio teiginiai apie „lietuvių moralinį švarumą prieš žydus“. Tad ir lietuvių išeivijos sąmonėje, ir sovietinėje Lietuvoje brendusio antisovietinio pasipriešinimo iniciatorių terpėje susiformavo utilitarinės intencijos pasitelkti holokausto atmintį savo ideologiniams ir politiniams tikslams¹¹⁰. Tačiau tokios veiklos rezultatai buvo

¹⁰⁵ Pastarąją sovietinės Lietuvos visuomenės su(si)gyvenimo su holokausto patirtimi tendenciją identifikavo Jokūbas Josadė, taikliai konstatavęs, kad tai – labai patraukli socialinė-psichologinė situacija, padedanti ir buvusioms aukoms, ir buvusiems jų kančių liudininkams apgauti savo atmintį ir perimti sovietinės propagandos siūlomus suvokinius (Žr.: *Josadė J. Užtrenktos durys: Laiškai iš Vilniaus į Tel Avivą: Dialogai ta pačia ir kitom temom.* Vilnius, 1993, p. 492–493).

¹⁰⁶ Ryškiausias tokios veiklos ženklas buvo 1944-aisiais metais Vilniuje įsteigtas Žydų muziejus, kuris centralizavo holokausto liudijimų rinkimo veiklą. Nors tai buvo Lietuvos TSR kultūros ministerijos padalinys, jo veikla dažnai peržengdavo valdžios struktūrų priskirtą kompetenciją. Kita vertus, Žydų muziejus funkcionavo kaip kolegiali (jo veikloje dalyvavo ne tik išlikusieji po holokausto, bet ir istorikai, literatai, menininkai) ir kosociali (jame dirbo ne tik žydai, bet ir kitų tautinių grupių atstovai) bendruomenė, buriama tapačios išgyvenimų patirties. Galima teigti, kad tai buvo savita autoterapinio pobūdžio bendruomenė, kuri buvo būtina norint išlaikyti savo atminties stabilumą kasdienėmis totalitarinės kontrolės sąlygomis. Tai, kad sovietinės valdžios pastangos tiesiogiai kontroliuoti Žydų muziejaus veiklą galiausiai baigėsi jo likvidavimu (1949 m. birželio 10 d.), rodo, kad ši institucija gana ilgai funkcionavo kaip efektyvus išlikusiųjų po holokausto atminties atsiribojimo nuo sovietinės kontrolės mechanizmas (Žr.: *Kostanian R. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus istorija // Epšteinaitė D., Žydų muziejus. Almanachas.* Vilnius, 2001, p. 12–13; *Josadė J. Mintys apie žydų muziejų // Žydų muziejus / Sud. Ceitlinas J.* Vilnius, 1994, p. 18–19).

¹⁰⁷ *Eidintas A. Žydai, lietuviai ir holokaustas*, p. 326.

¹⁰⁸ *Religinių kultų reikalų prie TSRS Ministrų Tarybos įgaliotinio B. Pušinio informacinė ataskaita už pirmą 1954 m. pusmetį // LYA, f. 1771, ap. 192, b. 21, l. 61–62.*

¹⁰⁹ *Brazaitis J. Vienų vieni.* Vilnius, 1990, p. 386–387.

¹¹⁰ *Berenis V. Holokaustas ir lietuvių istorinė sąmonė // Politologija.* Vilnius, 2000, nr. 3, p. 3–24.

skirtingi. Kai kuriems antisovietinio judėjimo atstovams vis dėlto pavyko sureikšminti ir apsvarstyti opiausias holokausto recepcijos lietuvių visuomenėje problemas („žydų komunistų“ stereotipą, „dviejų genocidų“ mitą)¹¹¹, ko nepasisėkė įgyvendinti lietuvių išeivijos intelektualams.

HOLOKAUSTO ATMINTIS IR POKOMUNISTINĖ LIETUVA: SENA IR NAUJA LIETUVIŲ IR ŽYDŲ SANTYKIŲ PROBLEMA?

Pokomunistinės (pereinamojo laikotarpio) lietuvių kolektyvinės atminties sąlyčio su holokausto suvokimo problemomis ženklai, bylojantys apie Lietuvoje laipsniškai bręstančias holokausto atminties permodeliavimo ir lietuvių ir žydų santykių perkūrimo intencijas, pasirodė pirmaisiais Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio veiklos metais. Galima teigti, kad šiuo laikotarpiu pradėjo formuotis prielaidos normaliam holokausto patirties perdirbimui, kuris negalėjo susiklostyti sovietinėje Lietuvoje ir lietuvių išeivijoje. Vis dėlto šią fazę trikdė keletas lietuvių kolektyvinę sąmonę veikiančių kompleksų: sovietinės propagandos įteigti hitlerinio režimo vaizdiniai, mitas apie stalinistinio teroro prieš lietuvius ir nacistinio žydų genocido priežasties ir pasekmės ryšį ir lietuvių visuomenės martirologinę sąmonę.

1988 m. rugsėjo 25 d. Vilniuje, Rūdninkų gatvės skvere, įvyko Vilniaus didžiojo geto sunaikinimo 45-ųjų metinių minėjimas „Gyvybės eitynės“, kuriame „bene pirmą kartą buvo prabilta apie Lietuvos žydų bendruomenės (o ne „tarybinių piliečių“, kaip būdavo įprasta sovietmečiu) sunaikinimą per nacių okupaciją.“¹¹² Pažymėtina tai, kad šiame renginyje stengtasi išlaikyti „atminties retorikos“ santūrumą ir pabrėžti lietuviams palankesnes (žydų gelbėjimo faktų iškėlimas) reminiscencijas. Vis dėlto svarbus buvo ne tik viešas žydų genocido fakto konstatavimas, bet ir apeliacija į istorinę tiesą, kuri, pasak paminėjimo organizatorių, „neišvengiamai turės būti pasakyta“¹¹³. Ambivalentišką „Gyvybės eitynių“ pobūdį lėmė politinės ir ideologinės priežastys – 1988 m. vasarą LKP CK leidinio oficiozas *Sovietskaja*

¹¹¹ Štromas A. Holokaustas. Žydų ir nežydų patirtis. Asmeninis požiūris // Aleksandras Štromas. Laisvės horizontai / Sud. L. Mockūnas. Vilnius, 2001, p. 487–507 (beje, be kolektyvinėje žydų ir lietuvių sąmonėje įsigalėjusių įvaizdžių kritikos, šiame straipsnyje A. Štromas taip pat ragino žydų bendruomenę, ypač išlikusiuosius po holokausto, atsisakyti neigiamų stereotipų apie lietuvius ir nematuoti žydų ir lietuvių tarpusavio santykių vien tik holokausto patirtimi. Jo nuomone, žydai taip pat turi pasistengti suvokti lietuvių kolektyvinę sąmonę determinuojančias jausenas); Venclova T. Žydai ir lietuviai // Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys, p. 403–410.

¹¹² Laurinavičius Č., Sirutavičius V. Lietuvos istorija. Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios. Vilnius, 2008, t. XII, d. I, p. 154.

¹¹³ Ten pat, p. 154–155.

Litva (Советская Литва) pradėjo stiprią prieš Sąjūdį nukreiptos propagandos kampaniją, kurios argumentų arsenale stereotipai apie „lietuvius nacių kolaborantus“ ir „lietuvius žydšaudžius“ atliko reikšmingą vaidmenį¹¹⁴. Tokios ideologinės implikacijos gana greitai pritapo rusakalbių terpėje, kuriai priklausė ir nemaža minimo istorinio laikotarpio Lietuvos žydų bendruomenės dalis. Įvertinant aplinkybę, kad Atgimimo laikotarpio Lietuvoje žydų bendruomenė, panašiai kaip ir rusų bendruomenė, buvo gerai socialiai ir kultūriškai „matoma“, galima teigti, kad tam tikra lietuvių visuomenės dalis buvo linkusi ją traktuoti ne tik kaip „kultūrinės rusifikacijos“ ir „komunistinės indoktrinacijos agentūrą“¹¹⁵, bet ir kaip holokausto skaudulį eksploatuojančią grupę. Tad atgimstančioje lietuvių istorinėje sąmonėje sunkiai skynėsi kelią suvokimas, kad būtent holokausto atminties išsaugojimas lėmė tai, kad Lietuvos žydų bendruomenė, ne taip kaip kitose Sovietų Sąjungos vietovėse gyvenantys žydai, išlaikė labiau struktūruotą tautinę tapatybę ir buvo mažiau asimiliuoti oficialiosios kultūros. Holokausto atmintis sovietų Lietuvoje egzistavusiai žydų bendruomenei buvo reikšminga kaip efektyvi „atsitvėrimo“ nuo destruktivios sovietinės ideologijos bei niveliuojančios internacionalistinės politikos poveikio priemonė. Vis dėlto holokausto atminties veiksnys Atgimimo revoliucijos ideologams kėlė susirūpinimą ir skatino imtis „kontrastereotipų“ eskalavimo bei lietuvių istorinei savivokai reikšmingų vertybių gynimo taktikos¹¹⁶. Teigtina, jog pastarasis momentas atskleidė ketinimą įtraukti holokausto atmintį į Nepriklausomos Lietuvos diskursą kaip tam tikrą istorijos politikos veiksnį.

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio veiklos pradžioje išryškėjo vertybinė lietuvių ir žydų atminties takoskyros esmė: atgimstančioje lietuvių istorinėje sąmonėje didžiausią įtaką turėjo 1940 metų sovietų intervencijos, 1940–1941 metų represijų bei 1944–1953 metų stalininio režimo vykdytų nusikaltimų vaizdiniai, o Lietuvos žydų bendruomenei reikšmingiausi buvo 1941–1944 metų holokausto įvykių (ypač faktai apie juose dalyvavusius lietuvius) Lietuvoje vertinimai. Tokia dviejų istorinių atminčių opozicija, anot L. Donskio, skatino istorinės martirologijos (svarstymų, „kas labiau nukentėjo“) įsigalėjimą, bet ne į dviejų skirtingų istorinių patirčių suartėjimą¹¹⁷. Kilo tam tikra skirtingų atminčių kolizija. Antai 1989 m. kovo 5 d.

¹¹⁴ Ten pat, p. 127.

¹¹⁵ *Viliūnas A.* Faktai, apie kuriuos nenorima žinoti // Kauno diena. Kaunas, 1993, nr. 155, p. 11.

¹¹⁶ Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio iniciatyvinės grupės manymu, lietuvių tautinės atminties politika turėjo siekti „lietuvių tautinės atminties prioriteto, <...> kultūros decentralizacijos, atsisakyti nedemokratiškai primestų, Lietuviai svetimų unifikuotos kultūros stereotipų ir teorinių kanonų“ (žr.: Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio memorandumo „Dvasinė kultūra“ projektas, 1989 m. lapkričio mėn. 3 d. // LYA, f. 1771, ap. 278, b. 336, l. 1–2).

¹¹⁷ *Donskis L.* Ar įmanomas lietuvių ir žydų dialogas? // Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys, p. 699–706.

„Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio seimo tarybos žodyje Lietuvos žydų kultūros draugijos steigiamajam susirinkimui“ buvo siūloma prisiminti, kad „lietuvių tauta šioje situacijoje pirmoji patyrė masinį smurtą, orumo ir tradicijų paniekinimą. Tarp Lietuvos žydų tada pasitaikė ir tokių, kurie iš įsitikinimo arba karjeros sumetimais pritarė stalinizmo sauvalei; šios tautybės asmenų buvo ir iš TSRS atsiųstuose represiniuose organuose. Jau prasidėjusio pasaulinio karo psichologiniame arsenale tai buvo nedelsiant panaudota: antisemitinė hitlerininkų propaganda stengėsi tokius atvejus ypač eksponuoti ir išpūsti. Taip 1940–1941 metų beteisiškumo ir amoralumo atmosferoje radosi nauja, Lietuvoje nebūta dirva žiaurumui ir godumui, kerštui ir fanatizmui, niekuo nepateisinamam smurtui prieš žydų tautą apskritai, kuriame, deja, dalyvavo ir lietuviai.“¹¹⁸ Taigi šioje deklaracijoje buvo pasitelktos tos pačios atminties klišės, kurios dominavo karo laikotarpio lietuvių visuomenėje bei pokariu susiformavusių lietuvių egzodo grupių ideologijoje. Tai galima paaiškinti susidariusia istorine situacija – Atgimimo revoliucijos iniciatoriams, atmetusiems sovietinę „nacionalinio susitaikymo“ koncepciją, išplaukusią iš Persitvarkymo (*Perestroikos*) ideologinės sistemos subrandintos „internacionalinio socializmo“ doktrinos, teko remtis lietuvių kolektyvinėje sąmonėje regeneruotais suvokimais. Kita vertus, negalima atmesti ir tos galimybės, kad ir Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, ir Lietuvos Laisvės Lyga, nenorėdami išprovokuoti neigatyvios lietuvių visuomenės reakcijos, nesiekė svarstyti klausimo apie būtinybę permąstyti holokaustą. Kaip pažymėjo A. Eidintas, tai galėjo kelti papildomas lietuvių ir žydų santykių įtampas, kurios tikrai nebūtų palengvinusios tarptautinio Lietuvos nepriklausomybės judėjimo pripažinimo¹¹⁹. Tokią Atgimimo revoliucijos ideologų poziciją galima suvokti kaip laukimo ir rengimosi perkurti lietuvių kolektyvinės atminties turinį tarpinį. Šią prielaidą patvirtina analizuojamame dokumente deklaruotas nesutikimas su kaltinimais visai lietuvių tautai, paremtas regeneruotais dviejų genocidų teorijos argumentais: „ir lietuvių tauta neteko daugybės sūnų ir dukterų, antilietuviško genocido aukos taip pat ilsisi nežinomuose kapuose nuo Lietuvos pamiškių iki Lėdinuotojo vandenyno salų.“¹²⁰ Matyt, neatsitiktinai vienas Sąjūdžio ideologinių lyderių Romualdas Ozolas, komentuodamas „Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio seimo tarybos žodžio Lietuvos žydų kultūros draugijos steigiamajam susirinkimui“ atsiradimo motyvus, pabrėžė, kad „atsiprašyta buvo sodriai. O jie, sako, paskui iki trijų valandų nakties diskutavo ir savo, ir mūsų santykius. <...> Nepaisant visų rea-

¹¹⁸ Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio seimo tarybos žodis Lietuvos žydų kultūros draugijos steigiamajam susirinkimui // Atgimstanti Lietuva ir žydai, p. 9.

¹¹⁹ Eidintas A. Žydai, lietuviai ir holokaustas, p. 361–364.

¹²⁰ Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio seimo tarybos žodis Lietuvos žydų kultūros draugijos steigiamajam susirinkimui // Atgimstanti Lietuva ir žydai, p. 9.

lių grėsmių ir kasdienių sunkumų, kuriuos kelia kitos tautos, o ypač žydai, kaip labiausiai užsislaptinti linkusi ir todėl ypač pavojinga tauta, man džiugu matyti, kad yra pasaulyje vieta, kur jos, net būdamos realioj rusų grėsmės zonoj, gali kalbėti savo balsu.¹²¹ Taigi ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo, ir įtvirtinimo tarpsniais lietuvių kolektyvinėje sąmonėje sovietinės valdžios laikotarpis pradėtas reflektuoti kaip svetimos istorinės sąmonės bei istorinės atminties kultūros įsigalėjimo metas, o politinės nepriklausomybės atgavimas – kaip galimybė atkurti komunistinio režimo užgniauztą ir ilgai slėptą „savąją“, o kartu ir holokausto atmintį¹²². Manytina, tai buvo poreikio atsiriboti nuo būtinybės suvokti dalies lietuvių dalyvavimo žydų genocido veikose išraiška, kuri posovietinės lietuvių visuomenės santykį su holokausto atmintimi padarė dar sudėtingesnį.

Antrasis ir kryptingas pasirengimo „pertvarkyti“ lietuvių kolektyvinę atmintį, sykiu ir santykius su žydais, simptomas atsiskleidė 1990 metų gegužės 8-ąją Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos padarytame pareiškimė „Dėl žydų tautos genocido Lietuvoje hitlerinės okupacijos metais“. Jame be išlygų pasmerktas holokaustas, pripažintas Lietuvos piliečių dalyvavimo žydų genocide faktas ir pabrėžtas senaties termino įvykdytiems nusikaltimams prieš žydų tautą Lietuvoje ir už jos ribų netaikomumo principas¹²³. Pastarąjį momentą būtų galima traktuoti kaip išraišką intencijos, demonstravusios nepageidaujamų faktų išstūmimo strategijos ribojimo ir jos keitimo nauja gynybine istorinės sąmonės operacija – žydų žudikų smerkimu. Manytina, dėl šios priežasties, Rimgaudo Geleževičiaus teigimu, tai buvo pirmasis Vakarų valstybių bendrijos sukritikuotas atsikūrusios Lietuvos valstybės dokumentas. Tad žydų žudynėse dalyvavusių lietuvių pasmerkimas nepadarė teigiamo poveikio, kurio buvo siekiama¹²⁴. Šis Aukščiausiosios Tarybos pareiškimas ištis nesulaukė platesnio politinio pritarimo nei lietuvių visuomenėje, nei užsienio valstybėse. Tačiau semantinė prasme tai buvo ženklas, kad atsikūrusi Lietuvos valstybė sieks normalizuoti lietuvių ir žydų santykius ir imsis konstruktyvių lietuvių istorinės sąmonės reformų. Pasirengimą jas vykdyti demonstravo kitas dokumentas – tų pačių metų birželio 26-ąją pavišintas

¹²¹ Ozolas R. Žvaigždės blėsta auštant: Sugyvenimai arba 1987–1990 metų dienoraščių puslapiai. Vilnius, 2007, p. 431.

¹²² Dargis A. Kaunas, 1941 metų birželis // Nemunas. Kaunas, 1991, nr. 6, p. 3–5; Stoma S., Vasiliauskas V. Kas nori iš lietuvių padaryti žydšaudžius // Lietuvos aidas. Vilnius, 1993, nr. 91, p. 5.

¹²³ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos pareiškimas „Dėl žydų tautos genocido Lietuvoje hitlerinės okupacijos metais // Atgimstanti Lietuva ir žydai, p. 19.

¹²⁴ Pagrindinis šio pareiškimo kritikas buvo Simono Wiesenthalio centro Jeruzalės skyriaus direktorius Efraimas Zurofas (*Efraim Zuroff*), suabejojęs šio dokumento autorių nuoširdumu ir įtaręs Lietuvos politikų bandymus manipuluoti holokausto atmintimi: Žr.: *Geleževičius R.* Holokausto teisingumas ir restitucija, p. 8.

Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos pirmininko Vytauto Landsbergio laiškas Izraelio Kneseto pirmininkui Dovui Šilanskiui, įvardijęs lietuvių visuomenės siekį „atvirom akim žvelgti į praeitį ir patys į save“ bei žadėjęs imtis aktyvios holokausto memorialinių objektų renovavimo veiklos – šalinti „anoniminius užrašus“ nuo Kauno IX forto paminklo (pakeisti juos įrašais lietuvių, jidiš ir hebrajų kalbomis), pastatyti paminklą Paneriuose ir paženklinti kitas žydų masinių žudynių vietas¹²⁵.

Netrukus imtasi formuluoti ir kitus politinio turinio manifestus, turėjusius parodyti holokausto atminties plėtros klausimų Lietuvoje svarbą ir kryptingumą. 1992 m. rugsėjo 22 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas nutarė rugsėjo 23-iąją (Vilniaus geto likvidavimo data) paskelbti Lietuvos žydų genocido atminties diena (rekomenduota „iškelti vėliavą su juodu kaspinu“)¹²⁶. Siekiant holokausto atminimo kultūros formavimo politikai Lietuvoje suteikti nuoseklaus, valstybiškai organizuoto proceso kryptį, nutarimas dėl rugsėjo 23-iosios dienos minėjimo buvo pakartotas atskirais Lietuvos Respublikos Vyriausybės potvarkiais 1993 m. rugsėjo 20 d.¹²⁷ ir 1994 m. rugsėjo 13 d.¹²⁸ (nuo 2000 metų Lietuvos žydų genocido diena pradėta minėti pagal valstybinę ceremonialą¹²⁹). 1990 m. lapkričio 7 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausios Tarybos Prezidiumo nutarimu „Dėl žydų genocido aukų kapų ir kapinių sutvarkymo ir paveldo ženklavimo vykdymo“ sudarytos teisinės prielaidos valstybinei holokausto memorialų priežiūros kontrolei¹³⁰. 1991 m. birželio 20 d. iškilmingai atidengtas Panerių memorialas, kuris gana greitai tapo pagrindiniu holokausto atminimo kultūros Lietuvoje simboliu. Prie lietuvių ir žydų istorinių patirčių suartinimo skatinimo nemažai prisidėjo 2000 metais pradėta vykdyti valstybinė holokausto švietimo

¹²⁵ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko V. Landsbergio laiškas Izraelio Kneseto Pirmininkui Dovui Šilanskiui // *Atgimstanti Lietuva ir žydai*, p. 20–21. Manytina, įsimintiniausiais Atgimimo laikotarpio solidarumo su holokausto aukomis pavyzdžiais reikėtų nurodyti ir 1990 m. spalio 21 ir 28 dienomis Paneriuose ir Kauno IX forte įvykusius gedulingus mitingus, skirtus šiose vietovėse nužudytiems žydams pagerbti (žr.: *Gedulo mitingas Paneriuose* // *Tiesa*. Vilnius, 1990, spalio 24 d., p. 2; *Įvykių mozaika* // *Atgimimas*. Vilnius, 1990, nr., p. 2).

¹²⁶ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Dėl rugsėjo 23-iosios – žydų genocido dienos paminėjimo“ // *Atgimstanti Lietuva ir žydai*, p. 45.

¹²⁷ Lietuvos Respublikos Vyriausybės potvarkis „Dėl Lietuvos valstybinės vėliavos iškėlimo 1993 m. rugsėjo 23-iąją – žydų genocido dieną“ // *Ten pat*, p. 53.

¹²⁸ Lietuvos Respublikos vyriausybės potvarkis „Dėl Lietuvos valstybinės vėliavos iškėlimo 1994 m. rugsėjo 23-iąją – žydų genocido dieną“ // *Ten pat*, p. 63.

¹²⁹ *Atamukas S.* Lietuvos žydų kelias, p. 415.

¹³⁰ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Dėl žydų genocido aukų kapų ir kapinių sutvarkymo ir paveldo ženklavimo vykdymo“ // *Atgimstanti Lietuva ir žydai*, p. 24.

programa, kurios projektus koordinuojant ir įgyvendinant dalyvauja visos Lietuvos Respublikos ministerijos ir daugelis visuomeninių organizacijų. Nuo 2002 m. sausio 27 d. (tarptautinė holokausto aukų atminimo diena) Lietuvoje įsitvirtino praktika kasmet organizuoti tarptautinės holokausto atminimo dienos renginius. Nors daugelis minėtųjų iniciatyvų atspindi demonstratyvų holokausto atminimo sakralizavimo Lietuvoje pobūdį ir prisitaikymo prie europiškų holokausto atminimo etikos normų intencijas, vis dėlto būtina pažymėti ir tai, kad minėtosios atminimo praktikos kuria palankias sąlygas holokausto patirčiai pažinti ir priimti. Tokią prielaidą patvirtina ir holokausto atminties tyrinėtojų Danieliaus Levio (*Daniel Levy*) ir Natano Šneiderio (*Natan Sznajder*) tezė apie šiandienėje globalinėje kultūroje vis didesnę reikšmę įgyjančią „kosmopolitinę“ holokausto atmintį, kuriai vidinės (auto)refleksijos (suvokimo *per se*) principas nebėra toks svarbus, nes vis dažniau apeliuojama į masinę auditoriją ir siekiama kuo platesnio poveikio¹³¹. Klausimas tik tas (tai – būsimų tyrimų objektas), ar tam tikromis konservatyviomis (pvz., dėl globalizacijos baimės) nuostatomis pasižyminti lietuvių visuomenė yra pasirengusi priimti tokias holokausto atminties formas?

Pastarąjį klausimą inspiruoja neigiamos reakcijos, kilusios Lietuvoje 1990-aisiais (iki šiol kontroversiškai suvokiamo sovietų baudžiamųjų organų represuotų asmenų reabilitavimo proceso pradžia), 1995-aisiais (lietuvių visuomenės susiskaldymas dėl Lietuvos Respublikos prezidento Algirdo Mykolo Brazausko atsiprašymo kalbos Izraelio Knesete), 2000-aisiais (dereabilitacijos procesas) metais. Ne paslaptis, kad analogiškomis reakcijomis taip pat išsiskyrė tik 2009-ųjų metų pabaigoje aprimusios diskusijos dėl holokausto restitucijos. Kita vertus, neabejotina, kad gilius randus lietuvių kolektyvinėje sąmonėje paliko viešojoje erdvėje kilusi įtempta polemika dėl *Respublikos* laikraščių grupės publikacijų, kuriose netrūko antisemitinių elementų ir holokausto patirties nuvertinimo insinuacijų. Visa tai rodo, kad lietuvių visuomeninė sąmonė dar nėra pasirengusi priimti holokausto patirtį aštrinančių kontroversijų¹³². Tad galima teigti, kad dabar Lietuvoje plėtojasi holokausto patirties „perdirbimo“, jos įvertinimo ir bandymų kurti efektyvų holokausto atminimo kultūros modelį fazė, kuri neturėjo galimybių plėtotis sovietiniu laikotarpiu. Taigi, svarbiausias šiandienės holokausto atminties genezės Lietuvoje uždavinys turėtų būti bendros, žydų ir lietuvių patirtis implikuojančios, atminimo

¹³¹ *Levy D., Sznajder N.* Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust. Frankfurt am Main, 2007, S. 241–248.

¹³² Kita vertus, tam yra mažai pasirengusi ir Lietuvos (lietuvių) istorikų bendruomenė, kuri, pasak Nerijaus Šepečio, dėl susiklosčiusios istorijos politikos konjunktyūros įtakos kol kas nėra linkusi imtis „amžinojo antisemitizmo“ ir „universalios holokausto“ paradigmų kritikos (žr.: *Šepetytė N.* Lietuvių santykiai su žydais. Naujausios holokausto istoriografijos analitika? // *Naujasis Židinys-Aidai*. Vilnius, 2005, nr. 6, p. 246–254).

kultūros kūrimas ir atviro, ideologiškai bei politiškai neangažuito požiūrio į skausmingus holokausto išgyvenimus formavimas(is).

IŠVADOS

1. Holokausto vaizdiniai ir žydų patirties (ne)pažinimo motyvai kolektyvinėje lietuvių sąmonėje pradėjo formuotis jau nacistinės Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo laikotarpiu. Šaltinių kritika leidžia išskirti du holokausto atminties genezės lietuvių visuomenės atmintyje etapus: 1) pirmoji stadija – 1941 m. vidurio–1942 m. pradžios laikotarpis, kai susiformavo nuostatos, aiškinančios holokaustą sovietinio lietuvių teroro ir reakcijos į jį teorijos pagrindu; 2) antroji stadija – 1943-ųjų metų pradžia, kai lietuvių kolektyvinėje sąmonėje pradėjo formuotis nuostatos, vertinančios į žydų žudynes „įsivėlusius“ lietuvius kaip okupacinio nacių režimo klastos aukas. Be to, nustatyta, kad išskirtaisiais etapais Lietuvoje klostėsi ne vienaalytė holokausto atminties struktūra, bet dvi skirtingos – lietuviškoji ir žydiškoji – holokausto versijos. Tai lėmė, kad abi tautinės grupės, savo kolektyvinėje sąmonėje, o vėliau ir ilgalaikėje istorinėje atmintyje bandydamos reflektuoti tuos pačius praeities įvykius, operavo iš esmės skirtingomis semantinėmis kategorijomis. Šis veiksnys darė didžiulę įtaką lietuvių ir žydų santykiams, ypač psichologiniam jų kontekstui.
2. Intelektualioje lietuvių egzilio aplinkoje susiformavusi istorinės atminties sistema holokausto patirties atžvilgiu laikėsi defenzyvinės (gynybinės) strategijos, pripažinusios tik tuos holokausto atminties elementus, kurie leido tvirtinti, kad holokausto patirtis yra žydų, bet ne lietuvių istorinės atminties problema. Tai lėmė, kad lietuvių išeivijos istorinė sąmonė atstūmė žydiškuosius holokausto atminties elementus. Tokia situacija veikė lietuvių ir žydų santykius ne tik kaip psichologinis, bet ir kaip tam tikras socialinis politinis veiksnys, kuris skatino abi tautines grupes modeliuoti galimas suartėjimo alternatyvas pagal „holokausto atminties kriterijų“. Tiksliau, lietuviams imponavo galimybė, kad žydai atsisakytų „holokausto sindromo“, o žydams savo ruožtu buvo svarbu, kad lietuviai priimtų tam tikrą holokausto atsakomybės dalį. Suprantama, tokia situacija kūrė erdvę ne dviejų skirtingų atminčių dialogui, bet monologui.
3. Sovietinė istorinės atminties politika įvairiomis holokausto patirties poveikio neutralizavimo priemonėmis siekė ne sunaikinti holokausto atmintį, bet perkurti jos išskirtinumą žyminčius istorinius vaizdinius ir semantines struktūras. Šitaip buvo kuriama sovietinė atminties apie žydų genocidą versija, formavusi abiem tautinėms grupėms priimtina konformistinę atminimo diskursą ir „socialistinį solidarumą“ palaikančias atminimo praktikas. Sovietinėje Lietuvoje

funkcionavo centralizuotos atminimo kultūros monopolis, netoleravęs lietuviškosios ir žydiškosios holokausto atminčių konkurencijos. Socialiniu ir politiniu atžvilgiu tokia padėtis buvo paranki ir lietuviams, ir žydams, nes sovietinė atminimo kultūros politika kūrė iliuziją apie holokausto atminties problemos nebuvimą. Taigi, sovietinė sistema tapo veiksniumi, mažinančiu holokausto atminties poveikį lietuvių ir žydų santykiams. Tai kartu silpnino ir išorines santykių įtampas. Tačiau psichologiškai minėtoji situacija kūrė ganėtinai stiprią vidinę lietuvių ir žydų santykių įtampą, kuri rodo, kad sovietinėje Lietuvoje nei lietuviškasis, nei žydiškasis holokausto atminties modeliai neprarado savo socialinio kultūrinio funkcionalumo.

4. Posovietiniu laikotarpiu ir lietuviai, ir žydai susidūrė ne tik su ideologinėmis (sovietinėje Lietuvoje ir išeivijoje susiklosčiusių vaizdinių bei stereotipų), bet ir socialinėmis bei psichologinėmis (konformizmo ir martirologinio egocentriškumo) holokausto patirties „įveikimo“ problemomis. Jos inicijuoja naujas holokausto atminties adaptavimo(si) posovietinės Lietuvos atminimo kultūroje komplikacijas, kurios savo ruožtu daro įtaką dabartinėms lietuvių ir žydų santykių raidos tendencijoms. Svarbiausia jų – tai holokausto atminties sakralizacija, skatinanti naujas mistifikacijas. Savo reikšmingumu išsiskirianti kita problema – tai dominuojantis lietuviškos istorinės atminties kultūros struktūrų ir institucijų vaidmuo šiandienėje holokausto atminimo tradicijų formavimo veikloje. Pastaroji ypatybė iš esmės lemia, kad vis stiprėja naujos lietuviško holokausto atminimo kultūros modelio atitolimo nuo žydiškosios patirties tendencijos.